

О.А. Гавриленко

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЯ ДОБА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Харків
2011

УДК 340.15: 477.7 «652»
ББК 67.2 (2 Укр) 3
Г 27

Рекомендовано до друку Методичною радою Харківського національного університету внутрішніх справ 19.05.2010 р., протокол № 5 та Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 26.10.2010 р., протокол № 8.

Рецензенти:

О. М. Головка, доктор юрид. наук, с. н. с., перший проректор Харківського національного університету внутрішніх справ з навчальної та методичної роботи;

О. С. Рождественська, канд. юрид. наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Д. В. Слинько, канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Харківського національного університету внутрішніх справ.

Гавриленко О. А.

Г 27 Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник. – Харків: ХНУВС, 2011. – 64 с.

У навчальному посібнику на основі широкого кола джерел та наукової літератури з'ясовано особливості становлення права скіфських ранньодержавних утворень, проаналізовано пам'ятки права Херсонесу, Ольвії, Тіри, Боспорського царства, що збереглися до нашого часу. Висвітлено основні риси базових інститутів права, які сформувалися у північнопонтійських античних державах переважно під впливом правової системи Афін, а також права їхніх безпосередніх метрополій – Гераклеї Понтійської та Мілету.

Видання може бути використане викладачами і студентами юридичних факультетів та вищих навчальних закладів під час вивчення окремих тем курсу „Історія держави і права України”, у самостійній роботі студентів для написання курсових робіт, рефератів тощо. Книга становитиме інтерес і для всіх, хто цікавиться історією вітчизняного права.

УДК 340.15: 477.7 «652»
ББК 67.2 (2 Укр) 3

© Гавриленко О. А., 2011
 © Гавриленко М. О., 2011

ПЕРЕДМОВА

Роль та значення права Скіфії та античних держав Північного Причорномор'я в історії давнього населення, яке мешкало на теренах сучасної України, важко переоцінити. Вони не вичерпуються лише взаємними впливами. Тисячолітня епоха їх існування у Північному Причорномор'ї полишила глибокий відбиток у праві наступних поколінь. Вчені вже давно звертали увагу на наступність, притаманну стародавньому та середньовічному праву, зокрема відзначали вплив законодавства стародавнього Єгипту на право стародавньої Греції, а за допомогою еллінізму – на римське і візантійське. Це твердження вбачається справедливим і для аналізу еволюції права держав північнопричорноморського регіону. Правові традиції Скіфії та античної цивілізації північнопонтійських полісів лягли у підґрунтя правового розвитку населення ранньосередньовічних міст Криму. Античні елементи бачимо також у правовій культурі населення Південно-Східної Європи більш пізнього періоду.

В історичних дослідженнях висловлюється розмаїття думок щодо можливості застосування при визначенні ступеня соціального розвитку населення, що проживало на теренах сучасної України в античну добу, терміну «цивілізація». Термін цей походить від латинського слова «civilis» – громадянин, міський житель. Вперше його було вжито у трактаті «Друг законів» (1757 р.) маркізом де Мірабо, який розумів під цивілізацією «пом'якшення вдачі, чемність, ввічливість та знання, що поширюються задля того, щоб дотримуватися правил пристойності, і щоб ці правила відігравали роль законів співжиття». З плином часу цей термін збагачувався новими змістом та наприкінці ХХ ст. перетворився на ємне комплексне поняття. У літературі зафіксовано кілька його визначень. Так, французький вчений Л. Февр дає наступне визначення: «Цивілізація – це рівнодіюча сил матеріальних та духовних, інтелектуальних та релігійних, що впливають на даному відтинку часу у даній країні на свідомість людей». Серед найбільш розповсюджених у вітчизняній науковій літературі наводяться такі: 1) в найширшому розумінні ним користуються для протиставлення суспільства (культури) природі; 2) цим терміном називають культурну (духовну) своєрідність людських спільнот різного рівня, які можуть збігатися чи не збігатися з державними (політичними) утвореннями; 3) це назва певної стадії в історії людства, яка настає після дикунства та варварства і характеризується, насамперед, виникненням державного устрою, що у свою чергу викликає цілу низку різноманітних наслідків.

Розглядаючи цивілізацію саме в такому, третьому значенні, К.П. Бунятян визначає це явище як такий стан суспільства, якому притаманні державна

система управління, соціальна стратифікація (елітарне суспільство на противагу первісному егалітарному), різні форми експлуатації. Ю.В. Павленко під цивілізацією розуміє «певне переважно поліетнічне внутрішнє цілісне та своєрідне соціокультурне утворення на етапі суспільного розвитку, наступному за первісністю». Б.С. Єрасов визначає цивілізацію як «соціокультурну спільність, що формується на підґрунті універсальних, тобто над локальних цінностей, які отримують вираження у світових релігіях, системах моралі, права, мистецтва. Ці цінності сполучаються з широким комплексом практичних і духовних знань та розробленими символічними системами, сприяючими подоланню локальної замкненості первісних колективів». За загальним визнанням, своєрідність кожної цивілізації визначається конкретним проявом названих чинників, а також специфікою культури – релігії, права, світоглядної системи, менталітету в цілому.

До функціонально значимих та взаємопов'язаних критеріїв, притаманних кожній цивілізації дослідники найчастіше відносять: 1) наявність писемності та засобів збереження й розповсюдження писемних записів; 2) релігію або сполучення релігійної системи та морально-філософського вчення, що виступає у якості центральної системи, яка конститує цивілізацію у соціокультурному відношенні. Кожній процвітаючій цивілізації притаманний певний мінімум дієвих етнічних цінностей; 3) появу міст, які уособлюють факт розподілу праці – появу ремісників, купців, а також апарату управління, професійних вояків, жерців, тобто груп людей, прямо не пов'язаних з виробництвом продуктів харчування. Цивілізація характеризується специфічними взаємовідносинами між містом та селом (полісом та його хорою); 4) наявність розвиненої та освіченої еліти, здатної генерувати ідеї, спрямовані на розвиток цивілізації. 5) наявність відносин власності; 6) соціальне розшарування суспільства. Цивілізація відзначається розвиненою соціальною стратифікацією; 7) наявність торгівлі на далекій відстані та розвиненої мережі обміну продуктів та послуг, що контролюється купецтвом або державою; 8) розвинену систему економічних відносин і, як специфічний показник, ефективність сільськогосподарського виробництва – економічного базису цивілізації. 9) На думку С.С. Алексєєва, цивілізацією можна вважати таку стадію розвитку суспільства, коли воно набуває своєї власної основи і у ньому складається центральна ланка соціального регулювання – позитивне право. Виходячи з цього він зазначає, що доцивілізаційний стан суспільства був доправовим (у сенсі позитивного права), однак, у ньому існувало природне право та виявлялися передумови права як особливого нормативного утворення. Отже, ще однією важливою ознакою цивілізації слід вважати поступову заміну правових звичаїв системою норм звичаєвого права та законодавством.

Чи можна виявити вказані риси, досліджуючи суспільний стан населення, що проживало на території сучасної України у другій половині I тис. до н.е.? Щоб дати відповідь на це питання, необхідно, спираючись на наявні джерела та зважаючи на здобутки сучасної юридичної та історичної науки, піддати прискіпливому аналізу правовий лад, насамперед, античних держав Північного Причорномор'я, а також скіфських ранньодержавних утворень, племінних

союзів Лісостепу, та, наскільки це дозволять зробити наявні джерела, висвітлити їх взаємні впливи.

У зв'язку з цим варто зазначити, що вивченню права античного періоду в Україні взагалі приділяється надто незначна увага у той час, як без чіткого уявлення витоків сучасного права неможливо до кінця зрозуміти ні процесів виникнення та еволюції інститутів права, ні механізмів взаємодії правових норм у системі права сучасної української держави, ні загальних тенденцій розвитку права взагалі. Водночас, без глибокого знання права інших етносів, пліч-о-пліч з якими проживали предки слов'ян, без розуміння закономірностей виникнення та розвитку міждержавних та міжетнічних правових зв'язків від античних часів і до сьогодення, без використання сторіччями напрацьованого досвіду годі й говорити про майбутню євроінтеграцію України.

В українській історико-правовій науці до цього часу достатньо розповсюдженим залишається вузькоетнічний підхід до визначення предмету історії держави і права України, який передбачає дослідження лише тих державно-правових інститутів, виникнення і розвиток яких безпосередньо пов'язані з історією українського етносу. Але поступово все більше вітчизняних істориків права схиляється до іншого підходу – географічного, у відповідності з яким до предмету історії держави і права України має бути віднесено вивчення всіх державно-правових інститутів, що існували в межах сучасної території нашої держави.

Процеси виникнення, формування та розвитку державності і права на території України – явище дуже складне та суперечливе. Досі не існує єдиної усталеної думки щодо хронологічних меж їхнього генезису. Вочевидь, початки державності і права на території сучасної України сягають своїм корінням сивої давнини. За даними археології підгрунтя соціальної організації закладалося, ймовірно, ще за часів трипільля, хоча тоді суспільний розвиток ще не досяг рівня, достатнього для створення держави. Викликає цікавість знахідка поблизу Мелітополя (Кам'яна Могила) грандіозного святилища із власним архівом письма, яке, на думку деякого з вчених, окрім іншого, є й першим архівом доісторичних норм права. Численні написи Кам'яної Могили свідчать, що наші далекі предки вже у XII-III тис. до н.е. мали свої, обов'язкові до виконання правила, якими вже у той час регламентувалася достатньо широка сфера суспільних відносин. Але з цілковитою упевненістю говорити про початки становлення держави та права на українських теренах ми можемо лише з VII-VI ст. до н. е., коли у Північному Причорномор'ї закладаються основи скіфської, а дещо пізніше – античної державності.

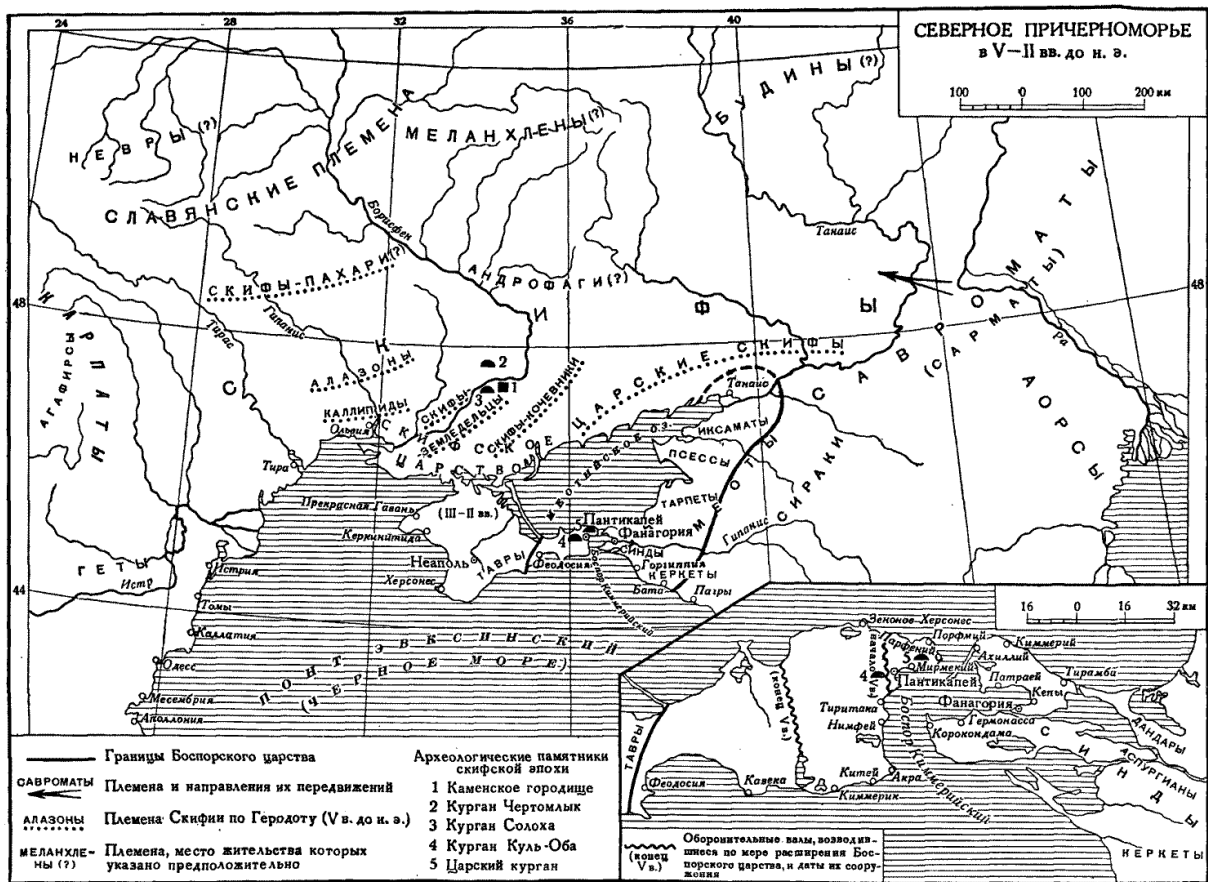
ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА СКІФСЬКИХ РАННЬОДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ

Скіфи – племена, яких заселяли південь Східної Європи у I тис. до н.е., відносяться до народів, що назавжди увійшли до історії людства. Нині вже достеменно встановлено, що у VII ст. до н. е. з глибин Азії до північнопричорноморських степів вторгнулися численні орди кочовиків, які зайняли величезну територію між Доном, Дунаєм і Дніпром, а також частину Криму. Вони являли собою військово-політичне об'єднання племінних союзів на чолі з іраномовними племенами скіфів. Саме це об'єднання й стало основою Скіфського ранньодержавного утворення, що остаточно склалася наприкінці V ст. до н.е. В IV ст. до н.е. за часів правління «царя» Атея Скіфія переживала період найбільшого розквіту. Ранньодержавне утворення, інколи зване Великою Скіфією, проіснувало до III ст. до н. е. Міцнішою була Скіфська держава з центром у Криму, що склалася близько III ст. до н. е. її центром стало місто Неаполь Скіфський. Свого розквіту Мала (Кримська) Скіфія досягла у II ст. до н. е. і проіснувала до другої половини III ст. н. е., коли була знищена готами.

М.І. Артамонов, який досліджував суспільний лад скіфів, висловив припущення, що назвами „скіфи царські”, „скіфи-землероби” тощо іменувалися не окремі племена, а групи споріднених між собою племен. Нині такої думки притримується переважна більшість фахівців. Хоча до скіфського міжплемінного союзу входили не лише власне скіфи, а й інші племена, які відрізнялися від скіфів походженням і мовою, античні автори називали його «Скіфією». Як відомо, остаточно оформлення це ранньодержавне утворення набуло наприкінці V ст. до н.е. Одним з важливих факторів, що лежали у підґрунті формування скіфської державності було виникнення майнової і, як наслідок, соціальної нерівності. На думку низки дослідників, соціальне членування вільного населення Скіфії мало становий характер. Так, Д.С. Раєвський зазначав: “Якщо мова йде про станову (станово-кастову) структуру, то, отже, ми говоримо про категорії правові..., тобто про те, як усвідомлювалася будова даного суспільства ним самим.”

Власне скіфи вели кочовий спосіб життя, просуваючись зі своїми чередами та отарами за певними сезонними маршрутами у межах своїх земель. Кочова загроза протягом тривалого часу була важливим фактором повсякденного життя як населення античних держав Північного Причорномор'я – Ольвії, Херсонесу, Боспорського царства, – так і осілого населення Лісостепу (ймовірно, протослов'ян). Але слід враховувати й інше. Як зазначають дослідники, “війна не може вважатись постійною умовою міжнародних відносин і часто була характерною між малими групами і доволі рідко

продовжувалась довго ...Торгівля, сприяючи миру та єдності між розрізненими елементами наче магічна сила, є важливим передвісником цивілізації". Періоди воєн змінювалися миром, а тривале життя греків та слов'ян поряд з різними кочовими народами не могло не мати наслідком взаємне проникнення культур та традицій, виникнення певної спільності історичної долі. Північнопричорноморські греки також зазнавали певного впливу «варварської» культури. Іншими словами, хоча сучасне населення України й не є прямими нащадками скіфів у біологічному та мовному відношенні, скіфська історія – яскрава сторінка історії нашої держави, а скіфська культура, у тому числі й права, безумовно, є частиною нашої культурної спадщини.

Північне Причорномор'я у V-II ст. до н.е.

Апарат скіфської держави, був, вочевидь, таким же нескладним, як і у всіх кочових народів. Він складався з голови держави, наближених до нього осіб – слуг та виконавців, кількох правителів, що призначалися над певними територіями чи родоплемінними групами, яким були, у свою чергу, підпорядковані старшини (старійшини), що обирались родами або родовими підрозділами. Ради старійшин, і перш за все союзна рада, користувалися значним впливом. В основі державний апарат ґрунтувався на принципі всемірного використання родової та племінної структури. Ця ж структура лежала в основі одного з головних елементів державності – військової організації. Не маючи укріплених міст та поселень, кочові скіфи повинні були створювати особливо стійке, добре

озброєне та міцно спаяне дисципліною військо, яке включало усіх общинників. Але, безперечно, головну роль у союзі відігравали військові вожді – «царі», які очолювали скіфське військо під час походів. Особливою своєрідністю Скіфії у ранній час було те, що владу у ній було поділено між двома, а згодом – між трьома царями, які походили, судячи з генеалогічного переказу, із одного царського роду.

Основним джерелом права у скіфів був звичай, перетворений з деякими змінами на звичаєве право. Як свідчать нарративні джерела, скіфське право було доволі консервативним. Скіфи уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо еллінських. Протягом тривалого часу грецька правова культура сприймалася скіфами вкрай негативно. Навіть скіфський мудрець Анахарсіс, який, дізнавшись про знамениті закони Солона, записані на великих мідних дошках і виставлені на афінській агорі, вирушив до цього центру античного світу щоб їх прочитати та особисто познайомитися з законодавцем, поставився до них доволі критично. В ході бесіди із законодавцем він зауважив, що його закони подібні до павутиння: слабкого воно стримає, а сильний з нього вирветься. Без захвату ставився він і до афінської демократії.

Скіфська культура протягом усієї історії залишалася безписемною, тому й фіксація норм звичаєвого права не могла бути здійснена. Поряд зі звичаєм досить рано з'являється й інше джерело права – правила, встановлені царською владою.

Окрім того, на обширній території Скіфської держави збереглися групи автохтонного населення, які жили користуючись нормами власного звичаєвого права. Значною мірою зберегли свої правові звичаї, наприклад, племінні союзи таврів у Криму, неврів, що жили на південь від Прип'яті, гелони та будини, які населяли басейн середньої течії р. Ворскли з центром в описаному Геродотом м. Гелон: «У їхній (будинській – О.Г.) землі є дерев'яне місто на ймення Гелон; міська стіна з кожного боку має у довжину 30 стадій; вона висока та уся збудована з дерева; будинки їхні та храми також дерев'яні. Там є святилища еллінських богів, по-еллінськи споряджені кумирами, жертівниками та дерев'яними храмами, й на честь Діоніса вони через кожні два роки здійснюють святкування з оргіями». Зважаючи на повідомлення Геродота про те, що значна частина будинів говорить грецькою мовою, ймовірно припустити й певний вплив еллінського права, насамперед цивільного, на право гелонів та будинів, які, вочевидь, здійснювали достатньо активну торгівлю з античними державами Північного Причорномор'я і могли сприйняти деякі правові норми від еллінів, які проживали в Гелоні.

Насамперед, у скіфському суспільстві формується система норм, якими регулювалися відносини власності. Права власності на землю у скіфів, які вели кочовий спосіб життя, очевидно не існувало. Верховна власність на землю, очевидно, належала царю, який встановлював порядок користування пасовищами. Основним об'єктом власності були рухомі речі. Від їхньої кількості залежав соціальний статус власника. Дослідники зазначають, що основну масу простих скіфів-кочовиків складали власники однієї пари биків та візка. До слів Піндара про те, що „серед кочовиків скіфів блукає Стратон, який

не має дому, що перевозять на возі” схоліаст дав пояснення: „Особа, яка не має воза, там вважається нешановною (ἀτιμος)”. У Псевдо-Гіппократа говориться про існування скіфської безкінної бідноти, що належала до людей найнижчого походження. Водночас, „скіфські багаті” (εὐκθέων οἱ πλούσιοι), за його словами, є „найблагороднішими й наймогутнішими” людьми в Скіфії. Представники цієї скіфської родової та племінної аристократії були власниками численних гуртів дрібної та великої худоби, табунів коней. Мали вони й інші багатства, які захоплювалися у постійних війнах. „Скіфи... [в Азії – О.Г.] все спустошували своїм буйством та надмірностями. Адже, окрім того, що вони стягували з кожного народу покладену ними на кожного данину, вони, крім данини, здійснювали набіги та грабували, що було у кожного народу”, – пише Геродот. На думку О.І. Тереножкіна, очевидно, що і в Північному Причорномор’ї, царські скіфи, які розповсюдили наприкінці VII – на початку VI ст. до н.е. свою владу на місцеві племена, використовувала ті ж засоби отримання наживи, що й під час азійських походів. Збудоване таким чином господарство скіфських аристократів могло вестися лише із застосуванням праці збіднілих родичів, залежних людей, що втратили родові зв’язки, а також рабів.

Основним джерелом рабства у скіфів були знов таки війни. Принаймні, даних про інші джерела немає. Рабство, як вважає більшість істориків, мало домашній, патріархальний характер. Аргументуючи це твердження, дослідники найчастіше звертаються до наведеного Геродотом переказу про повернення скіфів з Азії до Причорномор’я, коли проти них повстали нащадки рабів-сліпців, та його репліку про осліплення скіфами своїх рабів. Так, М.І. Артамонов вважав, що згадка Геродота про те, що „усіх рабів скіфи осліплюють”, свідчить, що роль скіфських рабів не виходила за межі домашнього господарства і що, отже, основна праця по випасу худоби покладалася не на них. Але існує й протилежна думка, яка ґрунтується на єдиній згадці про те що пастухами скіфської худоби були саме раби: в розповіді про вторгнення військ перського царя Дарія I у Причорномор’я згадується про одну військову хитрість, яка застосовувалась скіфами. Для її здійснення вони залишали частину своєї худоби з пастухами, щоб їх захопили перси. О.І. Тереножкін припускав, що навряд чи цими пастухами могли бути вільні скіфи, оскільки полон загрожував їм смертю або тяжкою неволею.

Норми скіфського права були спрямовані на захист приватної власності на худобу, рабів, вози з наметом, які служили пересувним житлом, речі побутового вжитку. Розкопки поховань свідчать, що об’єктами приватної власності у скіфів також були зброя, знаряддя виробництва, прикраси.

У скіфському праві знані й зобов’язання, що виникали як і з завдання шкоди, так і з договорів міни, купівлі-продажу, дарування, поклажі тощо. Зазвичай найважливіші договори у скіфів скріплювалися клятвою. Геродот таким чином описує процедуру клятвопринесення: «У великий глиняний ківш наливають вина та примішують до нього кров тих, що укладають договір, зробивши укол шилом, або невеликий надріз ножом на тілі, потім занурюють у чашу меч, стріли сокиру та дротик. Після здійснення цього обряду а потім вони (скіфи – О.Г.) довго моляться, а потім п’ють суміш, як ті, що домовляються, так

і найдостойніші з присутніх». Правова регламентація зачіпала й данницькі відносини. На практиці відмова від сплати данини вважалася достатнім приводом для початку воєнних дій, які супроводжувалися розграбуванням майна, зокрема, худоби, захопленням полонених з наступним перетворенням їх на рабів.

Система норм сімейного права ґрунтувалася на принципах патріархату: родовід вівся за чоловічою лінією. В родині чільне місце посідав чоловік – голова сім'ї. За твердженнями Гіппократа та Страбона у скіфському суспільстві практикувалася полігамія у формі полігнії. Старша жінка посідала серед інших привілейоване становище. Окрім того, Страбон відзначає у деяких скіфських племен спільність жінок. Геродот, навпаки, заперечує поширеність у скіфів полігнії та фіксує в них моногамний шлюб. По смерті чоловіка вдова нарівні з майном успадковувалася старшим братом померлого. Нерівність у сім'ї визначалася не лише пригніченим становищем жінки, але й тим, що старші сини у випадку одруження одержували частку майна та право на виділ ще за життя глави дому, а молодший з синів ставав спадкоємцем батьківського господарства.

У звичайному праві скіфів досить рано оформлюються поняття про злочин під яким розумілося, насамперед, завдання шкоди окремій особі. Серед найнебезпечніших злочинів джерела називають злочини проти царя – замах на його здоров'я або життя, зокрема, за допомогою чаклування, непокора царському наказу. Тяжким злочином вважалася також неправдива клятва богами царського вогнища.

Порушення звичаїв і відступ від віри в скіфських богів також тягли за собою смертну кару винного. Про це, наприклад, свідчать оповіді Геродота про долю скіфського царя Скіла, який мав дружину-ольвіополітку та брав участь у релігійних церемоніях на честь Діоніса, а також Анахарсіса, який після повернення з Афін на батьківщину здійснював жертвоприношення за грецьким обрядом.

Відомі злочини проти власності (крадіжка, пограбування тощо). До тяжких злочинів відносилося завдання особі тілесних ушкоджень, образа, зокрема, образа дією. В одній з новел Лукіана говориться: „А у нас, скіфів, якщо кого вдарить хтось з рівних або, напавши, повалить на землю чи розірве одягу, то старшини накладають за це велике покарання, навіть якщо образу буде завдано при небагатьох свідках”.

Система покарань у скіфів була нескладною. Смертна кара мала, зазвичай, кваліфікований характер. З нарративних джерел відомі такі її різновиди, як страта через відрубання голови або спалення живцем. Страта через спалення відбувалася наступним чином: наповнивши віз хмизом та запрягши до нього биків, злочинців зв'язували по руках та ногах, затикали роти і у такому вигляді клали їх серед хмизу, потім підпалювали його, лякали биків та гнали їх. Існували й калічніцькі покарання. До злочинців також могло застосовуватися вигнання. Діти осіб, що скоїли злочини проти царя, каралися за принципом об'єктивного зобов'язання – без наявності об'єктивної сторони злочину. При цьому «...усіх синів він (цар) ... вбиває, але дочок не чіпає». Геродот наводить

також свідчення й про наявність майнових покарань, які застосовувалися як у якості основних, так і як додаткові. Так, «гадателі» за жеребом поділяли між собою майно особи, страченої за звинуваченням у порушенні клятви.

Дехто з авторів вважає, що у скіфів протягом тривалого часу зберігався інститут кровної помсти. Але ця точка зору ґрунтується лише на не цілком певному свідченні Геродота. Але в останні десятиріччя припущення щодо того, що у цьому уривку з твору «батька історії» відображено інститут кровної помсти, піддано прискіпливому розбору та заслуженій критиці.

Цілком ймовірно, що справи про злочини, що не зачіпали основ царської влади і взагалі інтересів держави, розглядалися у формі здійснення змагального процесу, який рухався ініціативою зацікавлених сторін. У якості доказів часто бралися до уваги свідчення ворожбитів («гадателів»), які здійснювали гадання за допомогою вербових лозин або липової кори. Як оповідає Геродот, ворожбити таким чином визначали «... що такий-то й такий-то з жителів, яких вони називають на ім'я, неправдиво поклявся божествами царського вогнища», що вважалося у скіфів найстрашнішою присягою. Чоловік, на якого вказували «гадателі», мав одразу ж бути схоплений та приведений до царя. «Коли він з'явиться, ворожбити викривають його в тому, що він, за свідченням гадання, виявляється клятвopорушником перед божествами царського вогнища і що внаслідок цього хворіє цар». В разі коли звинувачуваний заперечував свою вину, царями запрошувалися нові ворожбити у подвійній кількості і, якщо вони на підставі своїх гадань підтверджували обвинувачення, звинувачений страчувався. Якщо ж другі «гадателі» виправдовували його, то каралася на смерть перша група ворожбитів.

Вагомим доказом вважалися ордалії у формі судового поєдинку. За оповіддю Геродота, в разі, коли родичі «посваряться» через виникнення між ними цивільно-правової суперечки або через образу, вони мають битися «перед лицем царя». Переможець вважався правим. Вважалося, що таким чином боги виявили свою волю. Коли один зі скіфів перемагав іншого, він, зазвичай, відрубав голову противника та обробляв її згідно зі звичаєм: «...відпилявши усю частину черепа до брів, скіф очищає його і потім, якщо він бідний, то лише ззовні обтягає його сирою воловою шкірою та користується ним у такому вигляді, а якщо багатий, то обтягає череп шкірою, покриває усередині позолотою і у такому вигляді вживає замість чаші». За тогочасним звичаєм, «коли з'являться гості, яким скіф хоче приділити увагу, то він приносить такі черепи та розповідає, що це були його родичі, але вступили з ним у боротьбу і він отримав гору над ними. Це оповідається як геройський подвиг».

Отже, визначивши на підставі аналізу нарративних джерел бодай деякі елементи права скіфського населення можемо дійти висновку про те, що йому був притаманний міфологічний та релігійний характер. Воно виявлялося, насамперед, через норми звичаєвого права. Є також достатні підстави вважати, що вже в той період скіфське право досягло достатньо значного, як для ранньодержавного утворення, рівня розвитку та виконувало, принаймні частково, свої найголовніші функції: регулятивну, охоронну, орієнтаційну, оціночну, виховну.

ПРАВО АНТИЧНИХ ДЕРЖАВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Формування та подальший розвиток античних державно-правових утворень у Північному Причорномор'ї. В античну епоху, яка хронологічно охоплює період понад тисячу років, на території півдня сучасної України існували поліси Тіра, Ольвія, Херсонес – державні утворення, що були тісно пов'язані з найрозвиненішими державами того часу: Грецією, Понтійським царством, Римською та Східно-Римською імперіями.

Грецькі міста і поселення на північному березі Чорного моря виникли на одному з останніх етапів Великої грецької колонізації VIII-VI ст. до н.е., яка значно розширила межі античного світу. За висновком дослідників грецька колонізаційна практика складалася з декількох послідовних стадій: визначення місця нової колонії, набору колоністів і призначення зверхника, організації вивозу колоністів, їхнього переселення, заснування поселення і, зрештою, самостійного розвитку нового полісу, що, природно, у різних конкретних ситуаціях відбувалося неоднаково. Чисельність однієї колоніальної експедиції звичайно складала декілька сотень, не перевищуючи тисячі чоловік. На чолі її стояв призначуваний державою зверхник (архагет, ойкіст).

Переселившись, колоністи у першу чергу споруджували оборонні стіни міста, потім здійснювали розподіл земельних ділянок, чому повинно було передувати розмежування міської території – виділення вулиць та ділянок під забудову, яке здійснювалося після побудови стін. Кожен повноправний громадянин нового полісу одержував ділянку під забудову у місті (ойкопедон), а також один, два або навіть більше наділів у різних частинах хори (клер). Десята частина міста відводилася під теменос, певний відсоток земельних ділянок ставав храмовою та громадською власністю. Поліс, що утворювався, міг складатися лише з одного населеного пункту, або ж становив систему з одного міста та оточуючих його сіл.

Найчастіше під терміном «поліс» (πόλις) розуміється античне грецьке місто-держава, зазвичай з республіканською формою правління, і водночас його громадянська община, до складу якої входили повноправні громадяни. За Арістотелем «поліс є спілкою вільних людей». На думку давніх греків архаїчного та класичного періоду, поліс – типово грецька та найвища форма державної організації. Територія полісу охоплювала власне міський центр та хору – оточуючу сільськогосподарську округу.

Полісу як античній формі державної організації були притаманні певні характерні риси. Серед них яскраво вирізняється, по-перше, взаємна

обумовленість громадянського статусу та права власності на землю. Лише громадяни полісу мали право на ділянку землі у межах полісної території. Відповідно, у полісі громадянський колектив співпадає колективом земельних власників. У деяких полісах (напр. у Гераклеї Понтійській) панував ойкосний принцип (від гр. οἶκος – домогосподарство) політичної організації, відповідно до якого право голосу у Народних зборах мав лише голова домогосподарства. Всі інші члени родини, навіть його дорослі сини, були усунені від політичного життя. Існували й поліси (напр. Афіни після Солона), де обсяг політичних прав громадянина визначався розмірами земельної ділянки, власником якої він був. Друга характерна риса полісу – більш або менш повне збігання політичної та військової організації. Полісна громада, яка складається з низки сімей, організована по-військовому і така організація є однією з умов її існування в якості верховної власниці землі. Характер військової організації як гаранта непорушності права власності і тим самим власне існування громади визначає не лише зв'язок, але й однозначність військового ополчення громадян з Народними зборами (Екклесією) як основою політичної організації полісу. Громадянин-власник водночас був і воїном, який забезпечував недоторканість власності полісу і тим самим своєї особистої власності. Військо полісу являло собою всенародне ополчення, служити в якому було обов'язком та привілеєм громадянина. Загальна структура полісу та форми його військової організації розвивалися у тісному взаємному зв'язку. Земельні власники, що очолювали ойкоси, виступали в якості воїнів-гоплітів, які складали фаланги. Аристократія становила ядро збройних сил – загони воїнів-вершників. Третя риса, іманентно притаманна полісному устрою – порівняно невеликі розміри громадянського колективу та території. Платон в «Законах» зазначав, що ідеальний поліс повинен включати 5040 повноправних громадян. Арістотель, говорячи у «Політії» про розміри полісу, доходить висновку, що як населення, так і територія полісу повинні бути «легко оглядуваними». Ця особливість полісу є важливою, оскільки в ньому можлива лише «пряма демократія», у підґрунті якої лежить принцип суверенітету народних зборів. Херсонес, Ольвія, Тіра за формою правління являли собою республіки. Цілком специфічна держава склалася на території східного Криму. Близько 480 р. до н. е. деякі розрізнені грецькі колонії об'єдналися навколо найрозвиненішого з полісів – Пантікапею, створеного у 580-570 рр. до н.е. на Керченському півострові. Тут поступово утвердилася монархія. На чолі Боспорської держави у 480–438/437 рр. стояв рід Археанактидів, що походив від вихідця з Мілету Археанакта, який, ймовірно, був ойкістом перших поселенців Пантікапею.

Загалом становлення і подальший розвиток античних держав та права у північнопонтійському регіоні поділяється на низку періодів:

- архаїчний (кінець VII – перша чверть V ст. до н.е.);
- класичний (друга чверть V – третя чверть IV ст. до н.е.);
- елліністичний (остання третина IV – середина I ст. до н.е.);
- римський (друга пол. I ст. до н.е. – третя чверть III ст. н.е.);
- пізньоантичний період (кінець III – перша половина VI ст.).

Така періодизація викликана хронологічними особливостями змін у праві, специфікою переходу систем управління державами від одних моделей до інших.

Пам'ятки права. До нашого часу збереглася низка пам'яток права північнопонтійських держав. Правові пам'ятки – це зафіксовані у письмовій формі джерела права, що давно втратили свою силу, припинили дію. Вони лише зберігають пам'ять про право минулих часів, і тому становлять інтерес в основному лише з точки зору історико-правової науки. З пам'яток права ми дізнаємося про сутність правових норм, які діяли у колишні часи. Під джерелом права найчастіше розуміється форма виразу права.

Протягом багатьох віків в історії людства серед усіх джерел права провідну роль відігравали санкціоновані державою й загальнообов'язкові для населення давні звичаї та традиції, якими регулювалися суспільні відносини. У своїй сукупності вони створювали звичаєве, або так зване неписане право, котре регулювало більшість відносин у період стародавньої історії. Широка мережа норм звичаєвого права існувала й у державах Північного Причорномор'я. Особливість звичаєвого права, що склалося північнопричорноморських державах, полягала в тому, що воно зазнавало достатньо помітного впливу права сусідніх народів – спочатку кочових племен скіфів, саків тощо, пізніше – римського права.

Велике значення для аналізу питань розвитку права причорноморських полісів має дослідження виявлених археологами епіграфічних написів юридичного змісту, які становлять неабияку цінність для історико-правової науки, оскільки вони є найоб'єктивнішими з усіх нині доступних джерел. Ще на початку ХХ сторіччя один з патріархів вітчизняної історичної науки новітнього часу В. Бузескул підкреслював, що написи “чужі тій суб'єктивності, яка відрізняє твори істориків. Переважно вони більшою або меншою мірою сучасні події, якої стосуються, і дійшли до нас безпосередньо, не перекручуючись численними переписчиками”.

Саме епіграфічні написи, віднайдені під час розкопок міст-держав, нині дають змогу споглядати та піддати науковому аналізу аутентичні тексти юридичного змісту: закони, декрети, постанови, присяги, угоди, де знайшли відображення суттєві риси права VII ст. до н.е. – III ст. н.е. Значна кількість цих пам'яток була опублікована в історичній літературі протягом останнього сторіччя, але переважна їх більшість досі так і не знайшла відповідного опрацювання в історико-правових дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених-юристів, які тривалий час вважали їх не вартими уваги. Але, як справедливо зазначав французький археолог Ж. Соваже: “Немає банальних написів, є лише банальний спосіб поводження з ними”.

У наукових дослідженнях наведено значну кількість прикладів використання лапідарних написів з метою аналізу соціальної структури, правового статусу окремих категорій населення. Це переконливо доводить принципову можливість виявлення й суттєвих рис державного, цивільного, адміністративного, шлюбно-сімейного, кримінального права полісів, а також

системи норм міжнародного права, поширених у Північному Причорномор'ї на межі нової ери. Звичайно, через брак нарративних та епіграфічних джерел таке дослідження буде неповним, але прагнення заповнити існуючі лакуни в історико-правовому пізнанні спонукає дослідників до наполегливої роботи в цьому напрямку.

Найвідомішою пам'яткою державного права полісів Північного Причорномор'я є присяга громадян Херсонесу (кінець IV – початок III ст. до н.е.), досліджена у працях С.О. Жебельова, В.В. Латишева, О.І. Леві, А.І. Тюменева та ін. На думку більшості дослідників, присягу було укладено та опубліковано після гострих внутрішніх заворушень, спрямованих на повалення демократичного ладу та встановлення олігархії чи тиранії. У § 3 проголошувався обов'язок громадян стояти на охороні демократичного устрою: “Я ... не дозволю цього (виступати проти демократії – О.Г.) тому, хто зраджує та ламає, і не приховаю цього, а доведу до відома державних посадових осіб...” Практика принесення такого роду присяг була досить поширеною в античних державах. Про це свідчать знахідки подібних пам'яток у ході археологічних досліджень інших грецьких колоній. Найближчим за суттю документом є присяга ефебів критського міста Дрера (бл. 220 р. до н.е.), де молоді громадяни приносили клятву “не підіймати заколоту та протівитися всякому заколотникові, не складати змови ні у місті, ні за його межами і не бути зодно з іншими змовниками, а якщо їм стане відомо, що хтось уклав змову, довести про це до відома більшої частини космів”. Вчені схиляються до думки, що охороняти демократичний лад присягали не лише ефеби, а всі повноправні громадяни держави.

Про розвиток цивільного права свідчать, зокрема, плити з текстами різноманітних угод майнового характеру. Відомо, наприклад, про знайдену в Херсонесі у 1890 р. мармурову плиту з вибитим на ній актом про продаж чи оренду земельних ділянок з визначенням їхньої площі та переліком суб'єктів угоди. Документ датується 60-70-ми рр. III ст. до н.е.

Деякі характерні риси фінансового права міст-держав Північного Причорномор'я висвітлює ґрунтовно опрацьований вченим-нумізматом П.О. Каришковським текст закону про грошовий обіг та валютні операції, датований дослідниками початком IV ст. до н.е. Оригінал закону, вибитий на мармуровій плиті, нині зберігається в музеї університету м. Анкари (Туреччина). Напис було віднайдено в 1876 р. на території колишнього м. Гієрону (тепер селище Андолу-Кавак), на східному березі Босфору, серед руїн відомого в давнину святилища Зевса Урія і вперше опубліковано В.В. Латишевим а пізніше перевидано С.О. Жебельовим. П.О. Каришковський висловлює припущення, що це – копія з постанови ольвіольвіополітів, яку було виставлено при вході в Чорне море біля храму божества, що вважалося покровителем мореплавців, серед інших важливих документів, які регулювали міжполісну торгівлю на чорноморських ринках.

Його гіпотезу достатньо аргументовано, доповнив Ю.Г. Виноградов. Здійснивши текстологічний аналіз формули прескрипту та залучивши для порівняння подібні пам'ятки – пароський закон межі III – II ст. до н.е. про

реформу нотаріальної практики мнемонів і боротьбу з фальсифікацією документів, а також мілето-ольвійський договір – він дійшов висновку, що це преамбула закону, складеного у вигляді псефізми. На його думку, ольвіополіти послали до Герону (тепер селище Андолу-Кавак) не просто текст закону, який вже на місці був доповнений заголовком та вибитий на камені, а вже готову кам'яну плиту.

До нашого часу дійшли й деякі нормативно-правові акти, що регулювали відносини у сфері податкового права міст-держав Північного Причорномор'я перших сторіч нашої ери. У 1891-1892 рр. дослідником херсонеських пам'яток К.К. Косцюшко-Валюжиничем було виявлено плиту з прокнеського мармуру з вибитими на ній розпорядженнями намісника Нижньої Мьозії Тертуллія до посадових осіб Херсонесу та начальників римського гарнізону, розташованого у місті, з приводу проституційної податі (*capitulum lenocinii* або ж *vestigali*, *περί τοῦ τέλους τοῦ πορνικοῦ*).

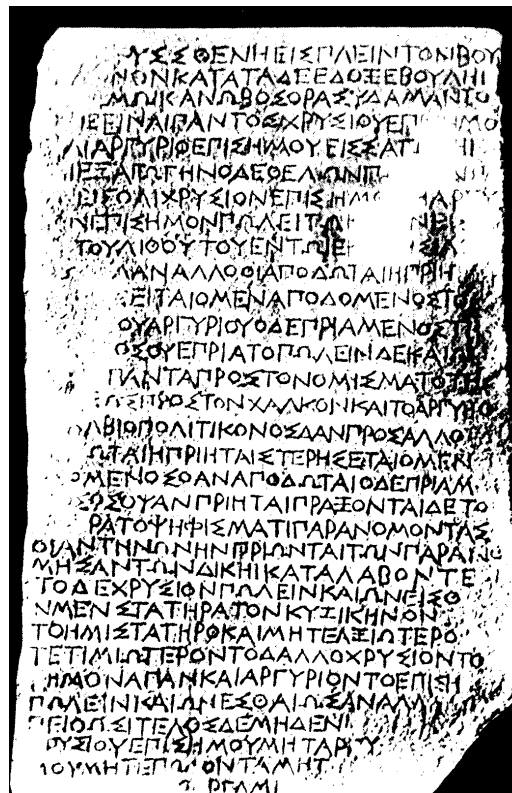
З праць Е.І. Соломонік відомий текст закону щодо амністії політичних вигнанців, який є цінною пам'яткою кримінального права Херсонеського полісу. Закон, віднайдений у 1977 р. В.О. Кутайсовим, викарбуваний на вапняковій плиті й датується першою чвертю III ст. до н.е.

3-поміж пам'яток міжнародного права кінця I тис. до н.е. одне з найвизначніших місць посідають угоди, що уклалися між окремими державами. У працях видатного російського історика та філолога академіка С.О. Жебелєва достатньо ґрунтовно опрацьовано проблему політичних умов підписання мілето-ольвійського договору, прийнятого невдовзі після 331 р. до н.е., року облоги Ольвії полководцем Олександра Македонського Зопіріоном. Документ, вибитий на кам'яній брилі, був знайдений археологами при розкопках міста Мілета в 1903 р.

Ймовірно, що угода підтверджувала та розширяла положення іншого договору, який було підписано раніше. Відповідно до його статей мілетяни та ольвіополіти на території обох полісів порівнювалися у громадянських правах: "...Мілетяни користуються ателіями на тих же засадах, як вони користувалися раніше... Точно так же й ольвіополіти повинні у Мілеті користуватися таким же чином тими правами, які мілетяни мають у місті Ольвії". Громадяни полісів згідно з договором навіть мали можливість займати пости у державній адміністрації. "...Якщо ж мілетянин бажає обіймати (в Ольвії) державні посади, йому належить звернутися до ради; коли він буде зареєстрований, він може обіймати ці посади і (тоді) повинен, як і інші (ольвійські) громадяни сплачувати податі та інш." Права громадян обох полісів мали захищатися у судовому порядку незалежно від місця розгляду справи: "Якщо у мілетянина буде тяжба в Ольвії, він повинен мати доступ до суду, і його справа повинна розбиратися у п'ятиденний термін у тому ж відділенні суду, якому підлягають справи між громадянами".

Питання про ініціатора підписання договору досі залишається відкритим. С.О. Жебелєв, припускає, що за загальним духом його редакції та на підставі аналізу перебігу політичних подій 30-х років IV ст. до н.е. можна дійти висновку про первинність ініціативи з боку Мілету. Зважаючи на факт

укладення з ініціативи останнього подібних угод з іншими своїми колоніями – Кізіком, Сардами, Філадельми – з таким висновком можна беззастережно погодитися, тим більше, що за змістом мілето-ольвійський договір майже аналогічний іншим. Так, в угоді з Кізіком зазначається: “... Обидва міста мають бути дружніми на вічні часи, згідно з батьківськими настановами (κατά τά πάτρια), кізікенцю бути в Мілеті мілетянином, мілетянину в Кізиці – кізікенцем, як [вони й раніше були]”. Отже, за поширеною у той час традицією мілето-ольвійський договір, як і інші подібні, являв собою договір про ісополітію (ίσοπολιτεία) і виступав як важливе джерело міжнародного права першої половини IV ст. до н.е.

Мармурова брила з текстом закону про грошовий обіг та валютні операції.

Ще на початку XX ст. відомим археологом В.В. Латишевим вперше було віднайдено та опубліковано текст іншої цінної пам’ятки міжнародного права – договору про дружбу та взаємну допомогу між Херсонесом та понтійським царем Фарнаком I. Документ датований 179 р. до н.е. Досягнута угода була спрямована проти скіфів: Фарнак, який прагнув виставити себе захисником “еллінських” міст від оточуючого “варварського” населення, зобов’язувався надати Херсонесу військову допомогу в разі нападу на місто або підвладну йому територію. В договорі сторони покладали на себе взаємні зобов’язання “не піднімати зброї” одна проти одної, в міру сил зберігати основи суспільного ладу та “не чинити... нічого такого, що могло б зашкодити народу...” обох країн. Угода свідчить про повноправний статус херсонеського полісу на міжнародній арені, висвітлює деякі особливості його входження до європейського і взагалі

міжнародного співтовариства, дозволяє краще зрозуміти значення міст-держав Північного Причорномор'я у світовій історії.

Для Херсонесу договір мав велику користь. Наскільки можна скласти уявлення зважаючи на бідність джерел, протягом кількох десятиріч (до кінця II ст. до н.е.) місто не зазнавало значних утисків з боку войовничих сусідів. Однак, вже в 110-109 рр. володіння Херсонесу на узбережжі Кримського півострова – Керкінітида, Прекрасна Гавань – опинилися під владою скіфів.

Важливою складовою тогочасної системи міжнародно-правових норм були такі, що регулювали міжнародно-правовий статус іноземців, тобто права та обов'язки, які мають іноземні громадяни у певній державі відповідно до її законодавства та міжнародних зобов'язань. Зокрема, у працях вітчизняних та зарубіжних вчених-археологів досліджено низку проксенічних декретів, значна кількість яких була виявлена під час розкопок Ольвії, Херсонесу, Пантікапею та інших полісів Північного Причорномор'я, починаючи вже з другої половини XIX ст. Грунтовному аналізу, насамперед, піддано фрагменти мармурових плит з написами про надання іноземцям, що мешкали в Херсонесі та Ольвії, права проксенії.

Отже, до нашого часу збереглася значна кількість лапідарних правових пам'яток, які дають змогу достатньо повно та різнобічно проаналізувати характерні риси систем права античних держав, що існували у Північному Причорномор'ї в другій половині I тис. до н.е. – на початку нашої ери.

Основні риси державного права. Під державним правом розуміється галузь права, що являє собою сукупність правових норм, які юридично закріплюють основи суспільного та державного ладу, а саме: державний устрій, основи організації та діяльності всіх державних органів, основи правового стану населення. Отже, нормами державного права у країнах стародавнього світу регламентувалися найважливіші суспільні відносини, що характеризували підвалини суспільного та державного життя, встановлювали основні правові принципи для інших галузей права.

Зважаючи на особливості правового статусу населення античних держав Північного Причорномор'я з певною часткою умовності можна поділити на три категорії: громадян-політів, різноманітні перехідні стани – неповноправне населення (метеків, вільновідпущеників тощо), а також рабів.

Зазвичай правовий статус громадянина характеризується максимально повним набором прав, свобод, обов'язків, які існують у даній державі, оскільки громадянин – це особа, пов'язана з державою постійним юридичним зв'язком, який виявляється через їхні взаємні права та обов'язки.

Протягом перших десятиріч після колонізації повноправними громадянами новоутворених полісів вважалися тільки ті чоловіки - уродженці полісу, предки яких належали до громадянської общини (громади), заснованої при створенні міста-держави. З плином часу коло громадян розширилося.

Усі громадяни, зазвичай, записувалися до спеціальних списків за демами, філами, фратріями та родами. Головною метою цього було недопущення самовільного присвоєння прав громадянства тому до списків вносилися тільки

законнонароджені діти (як чоловічої, так і жіночої статі) громадян. Після досягнення вісімнадцятиріччя молодий громадянин визнавався повнолітнім та вносився, як самостійний член громадянської общини, до общинної книги (ληξιαρχικόν ὑραγματεῖον) того дему, до якого належав його батько. При цьому демоти приймали рішення про наділення нового члена общини громадянськими правами шляхом голосування. Акт прийняття до дему вважався свого роду випробуванням – докімасією (δοκιμασία) молодих громадян, які після цього виголошували присягу, де містився перелік основних громадянських обов'язків. Прикладом її може служити присяга херсонеситів (кінець IV – початок III ст. до н.е.).

Громадяни, принаймні формально, вважалися рівноправними. На практиці реальний правовий статус громадянина в античних полісах часто залежав від приналежності особи до певного роду, філи, розмірів земельної ділянки, що перебувала у її власності, або доходів із неї. З колонізаційної практики відомо, що друга і наступні хвилі переселенців не користувалися однаковими правами порівняно з родинами першопоселенців та їх нащадків. Епойки (έποικοι) – переселенці другої хвилі – зазвичай отримували у власність землю з незайнятих ділянок або з неподільного фонду. Їх наділи були меншими за площею і гіршими за якістю ґрунту. Це призводило до утворення в середовищі громадянства привілейованого прошарку – полісної аристократії і об'єктивно сприяло обмеженню громадянських прав епоиків, що часом ставало причиною соціальних конфліктів між нащадками першопоселенців та представниками нової колонізаційної хвилі.

Загальний правовий статус громадян полісів за часів демократії, охоплював достатньо широке коло їхніх суб'єктивних прав. Вони мали доступ до Народних зборів, могли брати участь у виборах та бути обраними до Ради, обіймати громадські (державні) посади (тімухіом), мали право законодавчої ініціативи. Важливим було виключне право власності на нерухомість – землю й будівлі (енктісіс). Загальний правовий статус громадянина доповнювався ателією – правом громадян полісу на звільнення, від усіх прямих податків та мита, а також епігамією – правом укладати шлюб із громадянками даного полісу (хоча відносно жінок поняття громадянства може застосовуватися лише умовно). Помітне місце посідала ісегорія – свобода слова. Інколи рішенням Народних зборів або Ради полісу громадянину могла надаватися проедрія – надзвичайно почесне право посідати почесні місця, головувати у Народних зборах, а також промантія – право першому запитувати оракула під час загальнодержавних релігійних церемоній.

На спеціальний правовий статус громадянина, окрім іншого, впливав рід його занять. За професійною ознакою громадяни полісів могли бути землеробами, ремісниками, купцями, судовласниками (навклерами) тощо. Статус громадян міг змінюватися під впливом різноманітних зовнішніх факторів. Хисткість та непевність становища купців та навклерів, які перевозили вантажі за договорами фрахту, красномовно змалював Філострат: «Чи можна назвати народ, який був би більш злощасним, ніж судовласники та купці? – писав він. – Спочатку вони кружать по морях, вишукуючи ринок,

справи якого не блискучі, потім, зав'язавши зв'язки з проксенами та дрібними торговцями, продають, купують і, заклавши власні голови під нечестиві відсотки, стараються збільшити капітал. І якщо справи йдуть добре, корабель їхній плаває благополучно, вони голосно заявляють, що... не знищать його ні за своєю волею, ні за волею іншого. Якщо ж торгівля не принесе їм зиску, вони переходять до човна, кидають корабель, і, перетворившись на найманих матросів, нечестиво стверджують, що неминуча воля богів, а не самі вони, згубила їхнє життя». У грецьких полісах на чолі ієрархії морських торговців стояв власник або фрахтівник чи власники або фрахтівники, оскільки їх могло бути більше одного. Коли він відправляв вантаж за власний рахунок, він чи його представник зазвичай знаходився на борту. Він же часто був і капітаном.

Варто зазначити, що далеко не у всіх давніх народів торгівля вважалася почесним заняттям. Наприклад, за свідченням Геродота, перський цар Кір, маючи на увазі усіх греків, казав, що ніколи «...не боявся тих людей, які мають посеред свого міста певне місце, збираються туди та під клятвою обдурюють один одного».

З презирством ставилися громадяни до представників деяких професій. «Немає заняття більш згубного, ніж професія утримувача будинку розпусти. Я згоден краще продавати, бродячи вулицею, троянди, редьку, люпинові боби, сушені оливи, словом, усе, – краще, ніж утримувати проституток», – говорить словами свого героя Дафіла давньогрецький автор Афіней. Але з джерел все ж достеменно відомо про існування таких «закладів», а відповідно – й такої професії, наприклад, в Херсонесі. Так, у 1979 р. тут було знайдено фрагмент стінки амфори з видряпанним на ньому листом: «Котітїон (доставить) Ераті нових дівиць». Грецьке слово *πόρνῆ*, яким називаються «дівиці», не залишає сумнівів у тому, що мова йде саме про повій. На думку Е.І. Соломонік, у листі Котітїон сповіщає хазяйку приватного будинку розпусти Ерату про купівлю та доставку їй цього живого товару. Подібні заклади були наявними майже повсюдно у межах еллінської ойкумени. Так, ще при Солоні в Афінах з'явилися публічні будинки, які називалися *πορνεία*, *οίκήματα*, *έρουστήρια* тощо. Окрім того, існували приватні заклади, які, як правило, утримували чужоземці, метки та вільновідпущеники. Громадяни, ймовірно, здебільшого такою діяльністю не займалися.

Варто зазначити, що у правовому статусі громадян яскраво відбилася давно вже усвідомлена людьми ідея відповідності правових дій, правової еквівалентності. Більшістю норм права вимагалось у відповідь на певні дії контрагента відповідно оплатити товар, відшкодувати збитки, відповісти на правові дії іншої сторони тощо. Як зазначав Е. Аннерс, «...кожен член суспільства, виконуючи приписи закону, що від нього вимагалися, набував відповідне, мотивоване принципом еквівалентності право, у відповідності з яким він міг розраховувати на отримання того, що належало йому за нормами правової системи». Отже, з плином часу право в суспільній свідомості стало розглядатися як міра справедливості. Поступово ідея правової еквівалентності все чіткіше визначається через обов'язки громадян, що також були невід'ємною частиною їхнього правового статусу. Найповніше сукупність громадянських

обов'язків було визначено у пам'ятці херсонеського права кінця IV – початку III ст. до н.е. – присязі громадян. Вчені схиляються до думки, що охороняти демократичний лад присягали не лише ефеби, а всі повноправні громадяни держави.

Почесним обов'язком усіх чоловіків-громадян античних держав Північного Причорномор'я була військова служба. Важливим був і обов'язок сплачувати податки – обов'язкові, за юридичною формою безвідплатні, нецільові, безповоротні, безумовні платежі юридичних і фізичних осіб, що встановлені органом законодавчої влади або органом місцевого самоврядування для зарахування в державний чи місцевий бюджет або в цільовий фонд у точно визначеному розмірі та в точно визначений термін. Для громадян античних держав Північного Причорномор'я обов'язок сплачувати податки до останніх сторіч до н.е., як правило, замінювався літургіями – натуральними повинностями або громадськими службами, за допомогою яких держава замість грошей отримувала безпосередньо те, у чому мала потребу. Водночас, негромадяни, постійно проживаючі на території античних держав Північного Причорномор'я були зобов'язані сплачувати невелику пряму подать (μετοικιον). Але з плином часу, по мірі розвитку та ускладнення суспільних відносин, оподаткування все частіше розповсюджується й на громадян.

До неповноправного населення античних держав Північного Причорномор'я відносять, насамперед, осіб, що прибули з інших країн та постійно проживали на території даної держави. Значна їх частина мешкала, як наприклад у Нижньому Побужжі в IV – перш. пол. III ст. до н.е., в урбанізованих поселеннях хори. Зважаючи на особливості їхнього правового статусу, дослідники інколи відносять їх до категорії паройків, близьких за своїм юридичним положенням метекам, що проживали на полісних землях. За використання землі вони повинні були сплачувати певний форос (податок) верховному власнику землі – громадянській общині ольвіополітів. Виходячи з даних, які є в джерелах стосовно залежних общин елліністичного часу в Малій Азії, вчені-історики припускають, що в Нижньому Побужжі форос міг виплачуватися як грошима, так і натуральними поставками сільськогосподарської продукції. Але в кожному конкретному випадку це залежало від рівня економічного розвитку певної сільської общини. У кількісному виразі плата за користування землею була рівна десятині або ж визначалася з якоїсь іншої ставки.

Неповноправними були й вільновідпущеники – колишні раби, яким було надано особисту свободу. До нашого часу збереглася значна кількість вибитих на кам'яних плитах манумісійних актів, якими юридично засвідчувалося відпущення рабів (переважно так званих “вихованців” та “вигодованців”) на волю. Раби могли одержати особисту волю двома шляхами: по-перше – від держави і, по-друге – від власника.

Держава могла звільняти рабів, що належали приватним особам, за особливі заслуги (наприклад, за донесення про важливий державний злочин; за військову службу в разі, коли у ній виникала потреба). При цьому держава виплачувала власникові за звільненого раба певну суму грошей. Звільнення раба

його господарем цілком залежало від волі власника і здійснювалося або безвідплатно (за певні послуги, за заповітом тощо), або за викуп. Але оскільки раб не мав прав вільної особи і тому не міг виступати суб'єктом при укладанні угод, він зазвичай вносив викупну суму до храмової скарбниці. У свою чергу, жерці цього храму від свого імені укладали договір з власником раба і передавали йому гроші. Такий фіктивний продаж раба храмові був досить розповсюдженим явищем.

Відомі також випадки, коли господар присвячував раба якомусь божеству і тим самим передавав його під захист храму, хоча таке присвячення було за своєю сутністю фіктивним, тобто власник не мав дійсного наміру щоб його раб став храмовою власністю. Раб не був зобов'язаний служити при храмі і фактично ставав вільним.

До неповноправних відносилися й вихідці з тубільного “варварського” населення. Вони вели осілий спосіб життя та проживали в межах певної античної держави Північного Причорномор'я. Наприклад, в Ольвійській державі цей прошарок населення обробляв землю та за своїм соціальним станом, на думку дослідників, був близьким до ілотів.

Особисто невільну категорію населення становили раби. Джерелами рабства в античних державах були: продаж полонених, захоплених під час воєнних дій; піратство; боргове рабство для осіб, які не мали прав громадянства; природне відтворення рабів; самопродаж у рабство.

Загальновідомо, що в античних державах раби повною мірою виступали об'єктами права власності. Віддавна основним моментом у правовому становищі раба була його здатність “належати іншій (людині)”. Саме тому, не маючи ніяких юридичних прав, раби навіть не вважалися фізичними особами, а просто тілами чоловічими або жіночими (σῶμα ἀνδρῆϊον, σῶμα γυναικῆϊον). За висловом Платона, раб є “власністю такого роду, володіння якою має наслідком багато труднощів”. Всюди вони періодично повстають проти своїх господарів. Щоб перешкодити цим заворушенням або звести їх до мінімуму Платон пропонував лише два шляхи: “перший з них, це – не мати рабів однієї національності або, якщо це можливо, мати рабів, які говорять різними мовами; друге – треба ставитися до них якомога краще”.

Загальне ставлення громадян до рабського населення яскраво видно з рядків гомерівської Одисеї:

Раб, він - недбалий; як пан не примусить наказом суворим

Взятись до діла, то сам він не стане до праці ніколи.

Рабства сумного надавши людині безжалісну долю,

Знищує Зевс у раба половину чеснот щонайкращу.

Взагалі якихось матеріалів, які б напевне свідчили про наявність у державах Північного Причорномор'я рабів класичного типу та їх залучення до виробничої сфери досі не виявлено. Дослідники припускають можливість їх використання, хоча і в обмежених масштабах, у процесі виробництва сільськогосподарської продукції. Наявність цієї категорії населення зафіксовано в Ольвії, Херсонесі та інших полісах. Поховання IV ст. до н.е. в скорченому положенні, які вказують на досить низький соціальний стан померлих, дають

змогу говорити про те, що якась кількість рабів жила в сім'ях заможних херсонеситів. Поховання рабів в одних гробницях з їхніми господарями незаперечно свідчить на користь висновку, що рабство в Херсонесі мало домашній характер, і раби розглядалися як молодші члени сім'ї їхнього власника. Ці раби, особливо ті з них, що були народжені у домі господаря (οἰκογενεῖς, ἐνδογενεῖς), взагалі вважалися більш відданими та розвиненими.

Цілком припустимо, що у державах Північного Причорномор'я, як і в Афінах, з часів докласичної епохи раб, як член дому свого господаря, успадковував статус „релігійної особистості”. Коли наприкінці VII ст. систему напівсакральних процесуальних процедур звичаєвого права, що сторіччями супроводжували кровну помсту, було переоформлено у полісне законодавство, ця властивість раба в виявилася у вигляді правової особистості: наприклад, у суді в справах про убивства раб міг виступати свідком обвинувачення. Це право раба продовжувало визнаватися й у класичний період, коли в інших областях судочинства раб не мав ніякої правоздатності. В усіх інших кримінальних справах судові свідчення бралися у рабів, зазвичай, тільки за допомогою тортур. Вважалося, що лише фізичний біль може змусити раба говорити правду. Каткування раба здійснювалося з формального дозволу його власника. Сам господар міг піддавати раба будь-якому тілесному покаранню. Але загалом ставлення власників до рабів було цілком гуманним. Іноді господар навіть дозволяв рабові набувати власного майна, обзаводитись своїм господарством і сім'єю.

Причорноморські греки, як дещо пізніше й римляни, з огляду на господарську доцільність, інколи дозволяли рабам (щоправда, неофіційно) мати сім'ю. Варрон у трактаті “Про сільське господарство” зазначав, що “... на зимових квартирах пастухам дозволяється тримати на віллі при собі жінок, а деяким також і на літніх стоянках, причому припускається, що таким чином пастухи стають більш прив'язаними до череди, а внаслідок народження дітей число їх збільшується і скотарство приносить більше прибутку”.

Взагалі часто греки достатньо гуманно ставилися до рабів. Діодор писав: “Не лише у державному побуті ті, хто стоїть вище, повинні ставитися гуманно до тих, хто стоїть нижче, але й у приватному житті необхідно, щоб помірковані люди лагідно ставилися до своїх рабів. Адже черезмірна гордість та суворість у державах викликає громадянські війни серед вільних, а у приватних домівках – змови рабів проти господарів та призводить у державах до страшних повстань. Чим більше влада ставиться жорстоко та беззаконно, тим більш і вдача підвладних од відчаю звіріє. Адже всякий, принижений долею, добровільно поступається вищим і добром і славою; але, позбавлений належного людинолюбства, він стає ворогом своїх жорстоких панів”.

У наукових працях неодноразово зазначалося, що у римський період раби в античних державах Північного Причорномор'я могли також використовуватися як гладіатори. На користь такого висновку, зокрема, свідчить віднайдений при розкопках херсонеського театру мармуровий рельєф із зображенням бою двох гладіаторів, під фігурою одного з яких збереглося вирізьблене на камені грецьке ім'я Ксанф. Саме таким чином римляни зазвичай

шанували найбільш уславлених професійних бійців. Очевидно, майданчик оркестри херсонського театру з межі II - III ст. н.е. був перетворений на арену, де влаштовувалися гладіаторські бої, які, із величезним задоволенням дивилися як римляни, так, ймовірно, і місцеве населення.

Раби могли перебувати у власності не тільки окремих осіб, але й у храмовій та державній власності. З інформації, що міститься у „листі жерця” з Гілеї, який датується видавцями 550-530 рр. до н.е., впливає наявність у тогочасній Ольвії власних транспортних суден, що належали державі або храмові. Частину екіпажу цих суден складали раби, які під час аварії повтікали з корабля. На грецьких суднах раби зазвичай були гребцями, отже, можна констатувати використання в Ольвії рабів у цій якості ще в архаїчний період.

Палац боспорського царя обслуговували раби-євнухи. В одному з написів згадується посада начальника євнухів (ὁ ἐπί τῶν εὐνοῦχων). І.П. Нікітіна, яка досліджувала державний устрій Боспорського царства I-III ст. н.е. зазначала, що зазвичай у грецьких містах раби-євнухи майже не зустрічались, у той час, як на Сході, особливо при дворі перських царів, вони відігравали значну роль. Отже, в устрої царського двору Боспорської держави виявився великий вплив елліністичних монархій Сходу.

В умовах кризи влади та варварських навал в античних державах Північного Причорномор'я більшість рабів чи відпускалася на волю, чи просто розбігалася. Наприклад, в Ольвії в такій ситуації, що склалася в середині III ст. до н.е., громадянська община (громада) та приватні власники не мали сил та коштів для того, щоб утримувати в покорі більш чи менш значну масу рабського населення. Тому вчені-історики вважають, що у цей час в Ольвії, як до речі і в інших районах античного світу, якась відносно незначна кількість рабів збільшила вільну, але неповноправну частину населення.

Державний лад грецьких міст Причорномор'я ґрунтувався на тих же засадах, що й політичний устрій античних полісів Греції. За формою правління це були рабовласницькі демократичні або аристократичні республіки. Причому, якщо в V-II ст. до н. е. тут переважав демократичний елемент і вирішальну роль у політичному житті відігравав демос, то, починаючи з I ст. до н. е., основні важелі управління фактично опиняються в руках невеликої групи аристократичних сімей, влада зосереджується у новій рабовласницькій аристократії, демократична республіка змінюється аристократичною.

Вищим органом державної влади у грецьких містах-колоніях були Народні збори (Екклесія). Практично вони являли собою збори міської общини повноправних вільних громадян. Народні збори, найчастіше шляхом хейротонії (псефізести), ухвалювали декрети й постанови. До компетенції Народних зборів входили також вибори посадових осіб і контроль за їхньою діяльністю. Значну роль в управлінні відігравала й Рада міста (Буле), що була постійним виконавчим органом влади. Третьою ланкою управління були виборні колегії – магістратури – або окремі посадові особи – магістрати. Обрані з числа повноправних громадян магістрати очолювали окремі галузі управління. До їхньої компетенції належали фінансові справи, робота судових установ, військові справи.

Найважливішою серед міських магістратур була колегія архонтів. В державах, що розташовувалися на території сучасної України, чисельність членів колегії коливалася. У Тірі римського періоду, наприклад, вона складалася з трьох осіб та першого архонта, що іменувався протом („той, що стоїть у першому рядку декрету”), який очолював її; в Ольвії – з чотирьох архонтів та голови колегії. Колегія архонтів керувала усіма іншими колегіями, могла скликати у разі необхідності народні збори.

Питаннями оборони в античних державах Північного Причорномор'я опікувалася авторитетна колегія стратегів. Відома також магістратура номофілаків, які наглядали за дотриманням законів, за державними органами та окремими чиновниками з метою попередження протизаконних дій, продиків, які надавали юридичні консультації, в деяких випадках могли представляти сторони у суді й, можливо, здійснювали нагляд за дотриманням законності в процесі. Агораноми здійснювали нагляд за впорядкованістю міського ринку та відали всіма справами, пов'язаними з організацією торгівлі. Вони стягували з іноземців мито за право торгівлі на ринку, реєстрували приватні договори, призначали ціни на деякі товари, конфісковували та знищували зіпсовані товари, контролювали діяльність грошових мінял і домагалися дотримання законів, які регулювали грошовий обіг (наприклад, ольвійського Закону Каноба). Астиноми здійснювали нагляд за станом шляхів і громадських будівель та мали інші повноваження. Колегія ситонів мала обов'язком закупівлю хліба за державними цінами та здійснення ситоній та ситонометрій.

У важкі для держави періоди громадяни деяких полісів Північного Причорномор'я обирали колегію есимнетів („блюстителів права”) на чолі з проесимнетом. Вона являла собою виборну колегію епонімних магістратів, наділених широкими законодавчими, виконавчими та судовими повноваженнями і формувалася із членів Ради. Це були екстраординарна магістратура суддів-устроїтелів, соціальних посередників у критичні моменти соціальних заворушень. З плином часу есимнети перетворюються на колегією, яка виконувала обов'язки чергової частини складу Ради, подібно до пританів в Афінах. В Херсонесі у низці випадків есимнети оформлювали норми звичаєвого права у вигляді законів, що затверджувалися Народними зборами та (або) Радою. У римський період в Херсонеській державі місце есимнетів у Раді посіли проедри, а в Ольвії – синедри, які по черзі головували на засіданнях Ради і в Народних зборах. У херсонеських написах неодноразово згадуються дамiурги. На посадовців цієї колегії покладалася функція охорони державного ладу. Громадяни повинні були повідомляти їм будь-яку інформацію щодо змов проти демократичного устрою держави.

Колегія гімнасіархів опікувалася вихованням хлопчиків та юнаків. Херсонеські екстраординарні магістрати – симнамони проголошували рішення Народних зборів та Ради про нагородження і здійснювали їх – урочисто увінчували нагороджуваного золотим вінцем або піклувалися про постановку статуї, та мали низку інших обов'язків. У Тірі подібні функції здійснювалися агонифетами, які, окрім того, опікувалися організацією та головували на

спортивних змаганнях, а також здійснювали святкові жертвоприношення від імені держави.

Особлива увага приділялася фінансовим справам, у тому числі регулюванню грошового обігу. Наприклад, у Херсонесі така впливова посадова особа, як діойкет, була вищим фінансовим магістратом, котрий контролював державні доходи й витрати. Окрім того, існували нижчі фінансові магістрати – скарбники.

У Боспорському царстві центром державного апарату був двір царя, де вирішувалися всі питання управління, який охоплював найближче оточення правителя – аристократів. Особливу роль серед них відігравали дворецький та особистий царський секретар. Існувала також велика кількість різноманітних управителів: царський скарбничий, краватарії на чолі з архікойтоном, управляючий конюшнею, начальник євнухів, інші придворні чини. Зв'язки з місцевими племенами та сусідніми державами забезпечували спеціальні чиновники під керівництвом головного перекладача. Управління найважливішими областями і містами країни доручалося царським намісникам.

Боспорська держава у IV – II ст. до н.е.

Як свідчать джерела, в античних державах особливо поширюється афінська модель системи судових органів. Населенню античних міст-держав Північного Причорномор'я, як і громадянам грецьких метрополій, була притаманна схильність вирішувати будь-які, навіть дрібні суперечки шляхом

судових позовів. Саме тому sudoустрій та судочинство набули тут достатньо складних, розвинених форм. Наявність суттєвих лакун у законодавстві та філодікія, тобто любов до судового вирішення різноманітних життєвих колізій, надавали судовим органам – народному суду присяжних, колегії пританів у міській раді, колегії архонтів, іншим магістратам – широке поле для діяльності.

В якості голови суду могли виступати різні державні посадові особи в залежності від суті справи. Насамперед ці функції виконували архонти, а також інші магістрати за своєю компетенцією. Взагалі поняття головування у суді (ἡγεμονία δικαστηρίου) у той час трактувалося ширше ніж нині. Ігемон (голова суду) був зобов'язаний прийняти від громадянина скаргу, здійснити попереднє слідство, головувати при розгляді справи судом та здійснювати контроль за виконанням судових вироків. У маловажливих справах, а також у особистого зізнання злочинця або очевидності й беззаперечності доказів, архонти та колегія пританів мали право здійснювати судочинство й особисто. Але у важливих справах, коли злочинцю загрожувала смертна кара, архонти могли приймати остаточне рішення лише тоді, коли злочин та покарання були прямо передбачені законом. В інших випадках справа переносилася до дікастерію.

Про існування цієї установи, зокрема в Ольвії, переконливо свідчать археологічні данні. Ще у 1969 р. при розкопках ольвійської агори було досліджено будівлю дікастерію, пропорції якої значною мірою повторюють співвідношення розмірів афінської гелієї. Тоді ж було віднайдено два бронзових псефи другої половини IV – початку III ст. до н.е., повністю ідентичних афінським, які відрізняються від останніх лише написом – не ψῆφος δημοσία, а ἱερά. Окрім того, у м. Петербург в Ермітажі й нині зберігається безпаспортний бронзовий пінакіон дікаста III ст. до н.е., який, на думку Ю.Г.Виноградова, також походить з Ольвії. Пінакіон дікаста ще у 30-х рр. XX ст. був віднайдений і в Херсонесі.

Зважаючи на значення міжнародної, зокрема, морської торгівлі в економіці античних державах Північного Причорномор'я можна припустити й існування тут інституту навтодіків (ναυτοδίκαί), які здійснювали судочинство у справах, пов'язаних із морською торгівлею, а також вели процеси про присвоєння прав громадянства. Допоміжні функції у судах (як і в інших громадських місцях) виконували державні раби “з фракійців, скіфів та інших варварів”.

Античні держави мали власну фінансову систему та бюджети. Бюджетну систему, яка існувала в античних державах Північного Причорномор'я, можна охарактеризувати як дворівневу: загальнодержавний бюджет та бюджети окремих міст та поселень, інших адміністративно-територіальних одиниць що входили до складу держав. Бюджети держав склалися з двох основних частин: прибуткової та видаткової. Прибутки скарбниці поділялись на ординарні (літургії, податки, мита, штрафи, надходження від державного майна) і надзвичайні (добровільні внески і пожертвування громадян та чужинців, ейсфора, воєнні трофеї та контрибуції).

Нормативне регулювання цивільно-правових відносин. У правових нормах держав Північного Причорномор'я розрізнялося володіння – як фактичне володіння майном з його використанням, та власність – як володіння з правом розпорядження. Самого ж поняття права власності як абсолютного права особи ще не було. Майно, що перебувало у приватній власності, поділялося на „видиме” (земля, будинок, раби і т.п.) і „невидиме”, здатне „вислизати” від оподатковування і конфіскації (гроші, коштовності).

У державах Північного Причорномор'я суб'єктами права власності на нерухомість (землю, будівлі) були лише громадяни. Водночас верховна власність на землю належала громадянській общині полісу, а в Боспорській державі – цареві. Між державною і приватною земельною власністю існував органічний зв'язок. Вважалося, що приватна власність на землю веде своє походження від державної, а державна власність існує у формі приватної. Тому архонти, вступаючи на посаду, щорічно повідомляли про збереження за громадянами приналежного їм майна. Сама назва земельних ділянок походила від слова „жереб” (клерос) – тобто ділянка, отримана від громади внаслідок жеребкування.

Право власності на рухоме майно розповсюджувалося й на інші категорії особисто вільних людей – іноземців, негромадян, які постійно проживали на території даної держави, вільновідпущеників тощо.

Об'єктами права власності виступали перш за все засоби виробництва у вигляді нерухомості. До останніх можна віднести, насамперед, земельні ділянки – клери, ойкоси (господарства) грецьких колоністів, з яких формувалися невеликі і значні поселення. Такі ойкоси були господарськими одиницями, якими володіли окремі сім'ї. Значними землевласниками були правителі Боспорського царства. Визначне місце в ряду об'єктів права власності займали ремісничі майстерні.

Про рухоме майно йдеться у листі, вирізаному на фрагменті амфори, який було знайдено при розкопках житлових кварталів Керкінітиди у 1984 р. Зміст цього листа, датованого кінцем V ст. до н.е., дає можливість виявити низку важливих рис побуту населення античних полісів цього періоду. Е.І. Соломонік переклала текст наступним чином: «Апатурій Невменію. Солону рибу відвези додому, так же, як і покрівельні бруси (або інший товар); і нехай ніхто не займається твоїми справами, окрім мене; і, звичайно, ретельно слідкуй за волами; і дізнайся, хто вирушив до Скіфії (або буде платити данину скіфам)». Таким чином, з листа дізнаємося про такі об'єкти права власності, як солоня риба, будівельні матеріали (дерев'яні бруси), воли, що використовувалися у якості транспортних засобів.

Вже за часів античності правом північнопричорноморських держав розрізнялися зобов'язання, що виникли з договорів та зобов'язання із заподіяння шкоди („вільні” та „невільні” зобов'язання). Зобов'язання із заподіяння шкоди виникали при нанесенні збитку майну (ушкодження чи знищення майна, заподіяння збитків тощо). Вони мали наслідком відшкодування збитків, а шкода, заподіяна свідомо, відшкодовувався у подвійному розмірі. Відповідальність виникала й тоді, коли шкода була

результатом дій підвладних повноправному громадянину осіб – дітей, рабів. Раб міг бути переданий у власність потерпілому як компенсація за заподіяні збитки. При заподіянні шкоди особистості (а в деяких випадках і майну) виникала відповідальність за злочин.

Інструментом зобов'язального права виступають угоди (правочини). За кількістю учасників правочини можуть поділятися на односторонні, двосторонні, багатосторонні. Двосторонні та багатосторонні угоди називаються договорами. В античних державах Північного Причорномор'я процес регулювання різноманітних договорів вже набув певного опрацювання. Підставою виникнення договорів вважалася угода сторін, яка не вимагала особливих формальностей. Але найважливіші договори укладалися, як правило, у письмовій формі. Залежно від характеру договору відповідний документ чи підписувався обома сторонами (договір купівлі-продажу), чи однією зобов'язаною стороною (договір позики – хірограф).

Виконання договору зазвичай забезпечувалося задатком, поручительством третіх осіб чи заставою. Особливе значення мала застава землі – іпотека. При іпотечі закладена земля залишалася у володінні та користуванні боржника, позбавленого, однак, права розпоряджатися нею. При невиконанні зобов'язання боржником закладена земля переходила до кредитора. Закладені рухомі речі знаходилися у володінні кредитора, що міг їх продати, якщо боржник не виконав зобов'язання. Приклад договору позики під заставу наводиться у видряпаному на свинцевій пластинці листі Ахіллодора, що походить з Березані. В ньому йдеться про суперечку між автором листа та якимось Анаксагором, якому було передано як заставу під позику майно Ахіллодора, що складалося із будинків та рабів. Останній же вважав, що він і після цього має право користуватися принаймні частиною цього майна (одним рабом).

Певне уявлення про існування у полісах Північного Причорномор'я достатньо розвиненої системи зобов'язального права дають знахідки кам'яних плит із текстами різноманітних угод майнового характеру.

Система договорів у державах Північного Причорномор'я була досить нескладною. Найпоширенішими були такі їх види:

- *Договір обміну (міни)* – угода, за якою одна сторона передає іншій у власність певну річ, а друга – передає першій у власність свою річ. Хоча у тогочасних нормативно-правових актах про нього не згадується, можна припустити існування останнього, оскільки міна історично передуює виникненню купівлі-продажу.

Про поширеність у юридичному побуті населення античних держав Північного Причорномор'я договорів міни говорить той факт, що, наприклад, у Нижньому Подністров'ї під час розкопок було знайдено дуже мало монет. Водночас, на противагу незначній кількості нумізматичного матеріалу, антична керамічна продукція, і в першу чергу амфори, в яких перевозилось вино та маслинова олія, представлена досить значною кількістю зразків на всіх поселеннях. Така різка диспропорція між знахідками монет і масовим античним керамічним матеріалом на сільських поселеннях Нижнього

Подністров'я дозволила вченим-археологам дійти висновку про широке розповсюдження натурального обміну у відносинах варварського населення з Ніконієм та Тірою.

- *Договір купівлі-продажу* – угода, відповідно до якої одна сторона (продавець) зобов'язується передати іншій стороні (покупцеві) у власність певну річ, товар, а той, у свою чергу, зобов'язується сплатити першому за продану річ певну грошову суму. Цей різновид договорів був надзвичайно поширеним у північнопричорноморських державах оскільки протягом майже всього їх існування в них велася активна внутрішня та зовнішня торгівля. Як зазначають дослідники, значним центром посередницької торгівлі в античному світі було Боспорське царство. З джерел відомо про широкомасштабні поставки боспорського зерна (пшениці, ячменю, проса) до материкової Греції, зокрема до Афін, а також до Малої Азії. Про це свідчить, зокрема, афінський декрет 288/287 р. до н.е. на честь Боспорського царя Спартока, сина Евмена. Але якщо порівняти подарунок Спартока афінянам у 15000 медимнів зерна (615 т.) з тими обсягами зерна, які вивозились не тільки в Афіни, а й до інших античних держав з Боспору в IV ст. до н.е., то він не здається надто великим, що дослідники вважають свідченням скорочення у першій половині III ст. до н.е. виробництва в Боспорському царстві сільськогосподарської продукції.

Свідченням широкомасштабної зовнішньої торгівлі Боспору можуть служити й бронзові статуї кільком царям з династії Спартоکیدів, які були споруджені на афінській агорі на ознаку вдячності їм. Відомо також, що в афінській гавані Пиреї було встановлено мармурову плиту з текстом укладеного у 347 р. до н.е. торгівельного договору Афін та Боспорського царства і рельєфним зображенням синів боспорського царя Левкона I.

Отже в період, що розглядається, в античних державах Північного Причорномор'я широко використовуються договори купівлі-продажу. Як угода договірною (консенсуального) характеру, купівля-продаж була однією з найпоширеніших угод у побуті народу. Укладання їх відбувалося у словесній або письмовій формі, після чого річ передавалася покупцеві. За свідченням Стобея, договір купівлі продажу вступав у силу з моменту отримання продавцем завдатку. Але це правило обмежувалося у випадках, коли угоду було укладено незвичайним порядком (у гніві, під час суперечки, у стані розумового помішання).

При купівлі-продажу раба договір укладався обов'язково у його присутності і за участю свідків. Договір міг розриватися у випадку, коли покупець було введено в оману щодо якості товару (наприклад, стану здоров'я раба). Купівля краденої речі, у випадку, коли покупець знав про її походження, вважалася злочином. Якщо особа купила річ не знаючи про її походження, то угода вважалася нікчемною. У такому випадку річ переходила до її власника, а покупець подавав позив до продавця про відшкодування збитків.

- *Договір дарування.* Під даруванням розумілася безвідплатна угода, спрямована на відчуження майна, зокрема на перенесення прав власності на особу, якій робиться дарунок. Частими були випадки здійснення дарунків храмам. Так, існують свідчення про багаті дарунки, які робилися купцями

храмові, присвяченому Ахіллу, розташованому на острові Левка (нині о. Зміїний). З ольвійських епіграфічних пам'яток відомо, що дарунок міг передаватися й громаді полісу в цілому. Для здійснення юридичного акту дарування вимагалася наявність згоди особи, якій передавалася річ, на прийняття дару. Без цієї умови угода була недійсною. Що стосується юридичних наслідків дарування, то з самої суті цієї угоди витікало, що особою, яка прийняла дар, не могли висуватися претензії з приводу якості подарованого предмету оскільки дарування є угодою безоплатною.

- *Договір позики.* Позика – це угода за якою одна сторона надає іншій у власність певну кількість речей, що можуть бути замінені (тобто таких, які можна визначити за рахунком, обміром, або вагою), при умові повернення таких же речей через певний термін. Предметом договору позики могли бути гроші, або ж різноманітне майно (зерно, вино тощо). Договір позики міг бути контрактом відсотковим або безвідсотковим. Так, позика у лихварів бралася під значні відсотки (до 20%).

З кінця I ст. до н.е. договір позики набуває літерального (за поняттям римського права) характеру. Юридична природа літеральних контрактів полягала у тому, що зобов'язання виникає не з простої згоди сторін, а з письмової форми, якої воно мало набути. В античних державах Північного Причорномор'я, як і в метрополіях, достатньо широко практикувалося укладання боргових документів – так званих синграф та хірограф.

Синграфи являли собою двосторонній письмовий документ, який фіксував факт передачі кредитором певної суми грошей або певної кількості речей боржникові. Він міг скріплюватися підписами чи печатками кредитора і боржника, а також підписами свідків. Отже, процедура складання синографу була досить складною. Тут, окрім наявності свідків, оголошувався зміст договору, що не завжди було бажаним як для кредитора, так і для боржника. Саме тому поширення набула інша форма укладання боргових документів – хірограф – односторонній документ, що укладався самим боржником від власного імені і ним же підписувався.

Складання таких документів полегшувало кредитору доведення у разі необхідності факту передачі майна або грошей в позичку і водночас давало можливість довести своє право вимагати від боржника повернення означеної суми або кількості речей, що можуть бути замінені (тобто таких, що піддаються визначенню за рахунком, обміром, або вагою).

Позика могла надаватися кредитором під заставу (ύποθήκη). Як свідчить один з ольвійських написів, з метою знайти вихід із грошової скрути, викликаній гострою фінансовою кризою другої половини III ст. до н.е., держава віддала в заставу лихвареві священні посудини. У даному випадку (в цивільному праві, на відміну від кримінально-процесуального) під заставою розуміється спосіб забезпечення виконання зобов'язань. Відповідно до норм античного звичаєвого права, кредитор (заставодержатель) мав право у разі невиконання боржником (заставадавцем) забезпеченого заставою зобов'язання одержати задоволення з вартості заставленого майна з перевагами перед іншими кредиторами. За рахунок заставленого майна заставадержатель набував право

задовольнити свої вимоги у повному обсязі, який визначався на момент фактичного задоволення, ймовірно, включаючи відсотки, відшкодування шкоди, відшкодуванням шкоди, неустойкою. Предметом договору застави могло бути майно, що могло бути відчужене заставодавцем і на яке могло бути звернено стягнення. Нині розрізняють такі види застави як: 1) іпотека – застава землі, нерухомого майна, при якій земля та (або) майно, що становлять предмет застави, залишаються у заставодавця або третьої особи (майнового поручителя), а заставодержатель набуває право на задоволення забезпеченого іпотекою зобов'язання, яке не виконується, за рахунок предмета іпотеки; 2) заклад; 3) застава у ломбарді, коли вона оформлюється видачею заставного білета. Очевидно, у згаданому ольвійському написі мова йшла саме про другий різновид застави – заклад – заставу рухомого майна при якій майно, що є предметом застави передається заставодавцем у володіння заставодержателя.

- *Договір про поклажу.* Являв собою угоду про передачу речей на зберігання. На депозитарія (особу, якій речі передавалися на збереження) покладався обов'язок зберегти дані йому речі протягом певного терміну, після чого повернути їх депонентіві. Це була безоплатна угода, інакше була б не поклажа, а найм. Якщо за час зберігання речі від неї були одержані якісь прибутки, депозитарій був зобов'язаний повернути також і їх. Безоплатний характер договору дещо ослаблював вимоги, які пред'являлися до депозитарія. Фактично він ніс відповідальність за збереження речі лише тоді, коли допустив навмисну вину або грубу необережність.

З Пантикапею походить свинцевий лист, датований другою половиною IV ст. до н.е., зміст якого можна пояснити наступним чином: якийсь Гермей пише комусь про піклування відносно якихось речей у кількості п'ятдесяти. Вони були власністю самого Гермея, але, очевидно, були передані ним на збереження довірній особі. Однак, у зв'язку з якимись обставинами і, очевидно, з метою вийти зі скрутного становища, депонент повідомляє депозитарія що послав когось до нього, доручивши перебрати на себе опіку над речами. Тобто договір поклажі між Гермеєм та особою, якій адресувався лист, розривався. Отже, лист дає можливість з достатньою впевненістю стверджувати про поширеність договорів поклажі у повсякденному житті населення античних держав Північного Причорномор'я.

- *Договір особистого найму* – це угода, за якою одна особа – найнятий віддає у розпорядження іншій особі – наймачеві свою робочу силу, свою працю за певну винагороду. Цей договір не передбачав право наймача на особу наймита. В античних державах Північного Причорномор'я цей різновид договорів був поширеним, на відміну від класичної Греції, оскільки рабська праця тут використовувалася достатньо мало, в основному у домашньому господарстві. Предметом договору особистого найму були фізичні роботи, наприклад, такі, що виконувалися за вказівкою та під наглядом наймача (наприклад, праця в ергастирії, обробка земельних ділянок тощо). Найнятий зобов'язувався протягом певного терміну, зазначеного у договорі, надавати свою робочу силу, а наймач – сплачувати обумовлену платню. У разі, якщо найнятий не виконав роботи навіть через незалежні від нього обставини, наймач

міг звільнитися від платежу. Інтереси обох сторін захищалися судовими позовами.

- *Договір підряду* – угода за якою одна сторона – підрядник покладає на себе зобов'язання виготовити для іншої сторони – замовника певну річ за грошову винагороду. На відміну від особистого найму, підрядник самостійно виробляє план досягнення мети, яку вказує контрагент (наприклад, збудувати будинок, корабель тощо). У цьому випадку об'єктом договору виступає не особиста праця як така, а результат, якого треба досягти.

Досі не віднайдено будь-яких пам'яток, що свідчили б про факти укладання таких договорів у державах Північного Причорномор'я, але все ж вони, безумовно, уклалися. За формою вони, ймовірно, були подібні до тих, які існували в античній Греції.

- *Договір оренди (майнового найму)*. Оренда – це засноване на договорі володіння та користування (або тільки користування) майном протягом певного терміну за плату. За договором оренди (майнового найму) орендодавець (наймодавець) зобов'язується надати орендарю (наймачеві) майно в тимчасове володіння і користування або користування за плату для самостійного здійснення підприємницької діяльності або з іншою метою. Об'єктом договору могли виступати як рухомі речі (у тому числі худоба й раби), так і нерухомість.

Ймовірно саме про договір майнового найму йдеться у тексті документу, вибитого на згадуваній вже, знайденій у Херсонесі, мармуровій плиті 60-70-х рр. III ст. до н.е. У даному випадку об'єктом угоди є земельні ділянки. При цьому в договорі чітко визначено їхню площу та надано поіменний перелік суб'єктів угоди. Навіть якщо у даній правовій пам'ятці йдеться не про майновий найм, все ж такі договори, безперечно, уклалися. Їх предметами могли бути земля, приміщення житлового та торгівельного призначення тощо. Подібні тексти угод, вибиті на кам'яних плитах, знайдені також у Пеессі (бл. 400 р. до н.е.), Афінах (346, 321 рр. до н.е.), Ефесі (290-280 рр. до н.е.) тощо.

У випадку укладення договору про найм приміщень житлового та нежитлового призначення наймач повинен був сплачувати наймодавцеві стеганомію – плату за винайм будинку, або енойкію – плату за приміщення. Стеганомією називали також плату, що вносилася господареві готелю за перебування у ньому. Документальних підтверджень про укладення таких договорів у державах Північного Причорномор'я не збереглося, хоча немає підстав сумніватися у їх існуванні, оскільки особи, які не мали місцевого громадянства, не мали права або обмежувалися у праві набувати у власність будівлі, і тому змушені були наймати нерухомість. Про поширеність таких угод, наприклад, свідчить лист березанця (або ж ольвіополіта) Артикона, у якому говориться: «Артикон вітає своїх домашніх. Якщо вас вижене з дому Мілліон, то (переселіться) у кімнату до Атака, якщо він дозволить, якщо ж ні, то у [кімнати?] до Агатарха. Нехай він стягне з Кердона частину шерсті».

Як свідчать джерела, у разі, коли наймач вчасно не вносив платню за житло, наймодавець мав право виселити його. Перед цим, як останнє попередження, за розпорядженням власника дому з будівлі могли бути зняті двері, дах, закривався колодязь. Договір про майновий найм міг містити й

додаткові умови, наприклад, здійснити ремонт приміщення. За їх невиконання договорами, як правило, передбачалися штрафні санкції.

- *Договір фрахту* – згадується у сильнофрагментованих і тому непіддатних зв'язному перекладові епіграфічних документах з Тіри римського періоду. Окрім того, з ольвійського декрету на честь Протогена відомо що держава “сплачувала фрахти приватним особам, які возили каміння, внаслідок того, що казенні судна були зіпсовані і не мали нічого з оснастки”. Поширеність в античних державах фрахтових операцій констатувалося й Аристотелем.

Під фрахтом розумілася плата власникові морських транспортних засобів за надані ним послуги з перевезення пасажирів чи вантажів, а також, залежно від умов договору – плата за завантаження, вивантаження та укладку. Зазвичай сума фрахту сплачувалася фрахтувателем фрахтівникові (власникові транспортних засобів) після завершення перевезення.

- *Договір доручення* – безоплатна угода, за якою одна особа – довіритель доручає іншій особі – довіреному виконати певну справу або кілька справ. Розглядався як особиста послуга. Часто доручення виражалося у якихось індивідуальних діях: купівлі або продажу раба, одержанні вантажу за місцем його доставки морським шляхом тощо. У деяких випадках довіреному доручалося управління цілим майном довірителя, управління торговельною установою, спадщиною. У державах Північного Причорномор'я в якості довірених іноді виступали не лише громадяни чи іноземці, але й вільновідпущеники (зазвичай колишні вигодованці), а інколи навіть раби (щоправда, в останньому випадку уся відповідальність за вчинені ними дії покладалася на їхнього господаря).

- Був відомий і *договір товариства*, який укладався для досягнення певної мети. Наслідком договору було утворення фіасу (наприклад, купцями чи навклерами). Відомий російський правознавець кінця XIX – початку XX ст., фахівець у галузі стародавнього та середньовічного права Д.Д.Грімм зауважував, що під простим товариством у стародавній час розумівся такий союз, „за яким визнається значення лише у сфері внутрішніх відносин між самими товаришами, але не відносно третіх осіб”. Останні, за його словами, повинні були мати справу лише з окремими особами – членами товариства, а не з товариством в цілому. На цій підставі можна дійти висновку, що за угодами, укладеними з одним з членів фіасу, третя особа набувала права на позов лише проти цього товариша як свого безпосереднього контрагента, а не проти фіасу в цілому. Точно так же за такими угодами міг вчиняти позов, вимагати виконання певних зобов'язань лише той фіасит, який брав участь в укладенні договору, а не товариство загалом. Іншими словами, товариство (фіас) в античних державах Північного Причорномор'я являло собою союз, що не мав власного майна і не становив у цьому значенні самостійної господарської одиниці.

Сімейні відносини регулювалися, насамперед, нормами звичаєвого права. У стародавню добу в державах Північного Причорномор'я від самого початку їх існування склався патріархальний лад, в основі якого була моногамна сім'я. Вона являла собою тип проміжної патріархальної сім'ї, що об'єднувала під владою глави сім'ї дружину, дітей, інших родичів, а також рабів. У праві

північнопричорноморських держав протягом усього періоду їхнього існування сім'я вважалася найміцнішою основою громадянської общини і тому нормами права закріплювалася турбота про її підтримання та продовження у безперервній наступності.

Сім'я утворювалася за допомогою шлюбу, який за часів античності, зазвичай, не був ані добровільним, ані рівноправним. За тодішніми уявленнями головна мета шлюбу полягала у забезпеченні безперервності роду та продовженні спадкоємних жертвопринесин. Безшлюбність чоловіків-громадян в античних державах морально засуджувалася, а інколи навіть могла розглядатися як злочин. Законний шлюб впливав з еггієсії – формальної приватної угоди між главою родини нареченої, з одного боку, та нареченим чи його батьком – з іншого, або ж із епідікасії – передачі за рішенням суду дочки-спадкоємиці найближчому родичу за чоловічою лінією, який мав на це право, і шляхом урочистого введення нареченої до фратрії чоловіка шлюб набував легітимності з погляду норм релігії та сімейного права.

Становлення основ кримінального права. Вже починаючи з кінця VII - VI ст. до н.е. в античних державних утвореннях, що постали на території Північного Причорномор'я, поступово складаються окремі елементи кримінального права, які прийшли до Херсонесу, Ольвії, Пантікапею та інших полісів переважно з правової системи афінської держави через метрополії – Гераклею Понтійську та Мілет.

Насамперед оформилося поняття злочину, під яким розуміли діяння, що завдавало шкоди державі, громаді або конкретній приватній особі. Шкода могла бути фізичною, моральною або матеріальною. Отже в античний період ще не проводилася чітка межа між поняттями „злочин” та „правопорушення”. Найтяжчі злочини часто називали адікією – гріхом перед богами.

Суб'єктами злочину могли бути лише вільні громадяни чи особи прирівняні до них (проксени), негромадяни полісів, а також раби. За злочин, здійснений рабом, майнову відповідальність ніс його господар, а потім, в свою чергу, він вже міг покарати раба так, як вважав за потрібне. Але за здійснення найтяжчих злочинів раби могли відповідати й перед судом. Зазвичай суб'єктом злочину виступала одна особа. Якщо ж злочин скоювався кількома особами, то всі винні несли однакову відповідальність. Джерела визначають обставини, обтяжуючі провину злочинця. Наприклад, до останніх належала метімерінея – здійснення злочину серед біла дня.

Нарративні джерела та віднайдені лапідарні пам'ятки права містять згадки про кілька різновидів злочинних дій. Це – державні, посадові та військові злочини, злочини проти правосуддя, у сфері економіки, злочинні діяння, спрямовані проти особи, проти власності (майнові злочини), проти релігії, проти сім'ї та моральності.

Злочинами державного характеру вважалися, насамперед, державна зрада – продосія, посягання на знищення демократичного устрою полісу, на державну цілісність, встановлення тиранії. У присязі херсонеситів наголошується: “Я не буду повалювати демократичного ладу і не дозволю цього зраджуючому та

повалюючому і не приховаю цього, але доведу до відома державних посадових осіб. Я буду ворогом ... відриваючому Херсонес, чи Керкинтиду, чи Прекрасну гавань, чи укріплені пункти та територію херсонесців". Нормами права античних міст-держав Північного Причорномор'я передбачалася також відповідальність за розголошення "елліну або варвару" державної таємниці – того, "що може завдати шкоди державі". Злочинним діянням визнавалася ксенія – самовільне присвоєння негромадянином прав громадянства; внесення на розгляд народних зборів (екклесії) протизаконного чи такого, що суперечив звичаям, законопроекту (параномон). Особа, яка вносила пропозицію, навіть у випадку її прийняття, протягом року могла бути притягнена до відповідальності.

Тяжким посадовим злочином вважалася парапресбейя – несумлінне виконання послом своїх обов'язків. Суворо каралися громадяни за хабарництво. Передбачалися окремі склади злочинів – дача хабара, підкуп – декасмо, та його прийняття – дорон. Про випадки вчинення таких дій відомо, наприклад, з віднайденого в Ольвії анонімного листа до магістрата, написаного на свинцевій пластинці.

Здавна відомою в античних державах була контрабанда – незаконне переміщення через державний кордон матеріальних цінностей. „Хліб, що звозиться з рівнини, я не буду ні продавати, ні вивозити до будь-якого іншого місця, але тільки до Херонесу”, – говориться у присязі херсонеситів. Законом Каноба, встановлювалася відповідальність за порушення правил проведення грошових операцій. Злочином вважався також обман покупців. Так, поширеним злочинним діянням, до якого часто вдавалися продавці вовни, було змочування її водою, щоб вона була важче на терезах. Вже з другої половини I тис. до н.е. у праві полісів поступово починають вирізнятися злочини проти правосуддя (псевдоклетея – фальшиве засвідчення скарги, неправдиве свідчення).

Коло військових злочинів було досить нешироким. Існувало загальне поняття астратеї, що обіймало такі дії як ухилення від військової служби, втеча зі служби, дезертирство. Відомі й спеціальні юридичні терміни, що визначали окремі склади військових злочинів: ліпостратія – ухилення від військової служби; ліпотаксія – дезертирство; ліпонавтія – самовільне залишення корабля, дезертирство з корабля; анавмахія – дезертирство під час морської битви, відмова від участі у морській битві.

Серед злочинів проти особи найтяжчим вважалося вбивство. Розрізнялися вбивство недозволене та дозволене законом (наприклад, вбивство злодія на місці злочину, якщо він чинив опір затриманню), зумисне та випадкове. Окремо, за специфікою засобів скоєння, правом вирізнялося «фармакон» – отруєння. До цієї ж категорії злочинів варто віднести й заподіяння тілесних ушкоджень, насамперед, навмисне. Широко розповсюдженими були злочини проти честі особи (какосея): аїкія – образа дією (зокрема, побоями); ієрея – образа словом.

Найбільш розповсюдженими майновими злочинами були крадіжка, а також пошкодження та знищення чужого майна, завдання матеріальної шкоди, збитків.

Серед злочинів проти релігії одним з найтяжчих вважалася асебея – відкрита невіра у богів, безбожництво. Злочинним вважався також відступ від здавна встановлених форм та обрядів культу, його перекирчення, включення до нього елементів чаклунства тощо. Такі дії також часто каралися вигнанням. Тяжко каралося спалювання місць, присвячених богам. До цієї категорії злочинів відносилося, зокрема, й поява у таких місцях осіб, яким був заборонений доступ туди, або здійснення у цих місцях недозволених діянь. Найсуворіше переслідувалися злочини, які полягали у викраденні, знищенні чи пошкодженні присвячених богам предметів, якими б вони не були. Такий злочин називався ієросілією і зазвичай карався смертю.

З-поміж злочинів проти сім'ї та моральності, виокремлювалися подружня зрада (моіхея), агамія – безшлюбність чоловіків, аргія – неробство, ледарювання, ситой – відмова утримувати батьків, що досягли похилого віку тощо.

Поступово у праві грецьких полісів Північного Причорномор'я достатньо виразно оформилася й система покарань. Основною метою покарання було залякування, прагнення наперед виключити скоєння небажаних для громадян та держави вчинків, а також відшкодування збитків від заподіяної шкоди. Смертній карі (через отруєння, забивання камінням, палками тощо) за вироком суду зазвичай піддавалися громадяни, які здійснили зумисне і недозволене вбивство. Хоча так само, як і за афінським законодавством, вони мали можливість врятуватися, добровільно виїхавши у вічне вигнання до закінчення судового процесу. У певних випадках особливо в V-IV ст. до н.е. смертна кара за скоєння державних злочинів могла бути замінена не лише на вигнання, але й, як додаткове покарання, на конфіскацію майна. Така практика була досить поширеною у державах античного світу. Відомо про неодноразові випадки такої заміни у разі винесення смертного вироку заочно, без присутності злочинця. Зокрема, як на приклад, можна послатися на описану Ісократом справу боспорського громадянина Сопеїда (IV ст. до н.е.), який переслідувався в Афінах з ініціативи царя Боспорської держави Сатира.

Як найтяжча міра покарання за різноманітні політичні, релігійні злочини та найважчі злочини проти особи у всіх грецьких містах достатньо широко практикувалося вигнання з країни. Але в переважній більшості випадків цей захід використовували у політичній боротьбі між олігархами та демократами, а також при встановленні тиранічної влади. Відомо й про застосування вигнання як превентивного заходу (остракізм).

Тяжким покаранням була атимія – позбавлення всіх або деяких громадянських прав. Ця кара, як правило, призначалася судом за здійснення підкупу посадових осіб, нечестиве поводження з батьками, в деяких випадках за заняття проституцією тощо. Відновлення втрачених прав могло здійснюватися лише внаслідок рішення народних зборів.

Одним з найчастіше застосовуваних видів покарання була конфіскація. Конфісковане майно надходило на користь держави, і це було одним із звичайних джерел поповнення державної казни. Широко використовувалися

штрафи. Їх розміри визначалися судом в залежності від тяжкості скоєного злочину.

Усі перелічені покарання застосовувалися тільки до вільних людей, як громадян, так і негромадян. Що ж стосується рабів, то вони могли бути покарані за вироком суду, але переважно з волі самого господаря.

Основні риси юрисдикційного процесу. Юрисдикційний процес (лат. *jurisdictio* – судочинство, від *jus (juris)* – право та *dicere* – говорити, проголошувати), тобто нормативно закріплена процедура здійснення органами державної влади (органами самоврядування) покладених на них функцій по відправленню правосуддя в античних державах, у тому числі й північнопричорноморських, мав певні загальні характерні риси. Виступати в якості позивача мали право тільки повнолітні і не позбавлені прав громадяни. Вони могли здійснювати позов не лише від власного імені, але й від імені осіб, що не мали на це права: за жінку чи неповнолітнього – батько, чоловік або опікун, за іноземця – його покровитель з числа громадян, за раба – його власник. Відповідачами ж могли бути особи будь-якої статі незалежно від їх соціального стану. Виключення у певних випадках становили лише раби та обмежені в дієздатності члени сім'ї громадян. Процес мав обвинувально-змагальний характер і рухався ініціативою зацікавлених сторін.

Вже в державах античної демократії у процесі бачимо певні прояви принципу законності. «У чому ж полягає сила законів? Якщо хто-небудь голосно закричить, що його образили, – чи прибіжать до нього закони на допомогу, щоб його захистити? Ні, звичайно! Адже це написані тексти і вони самі по собі нічого не можуть зробити. У чому ж полягає їх дійсна сила? Вона полягає у тому, щоб ви (судді, дікасти – О.Г.) неухильно виконували їх та постійно їх застосовували, приходячи на допомогу будь-кому, хто потребує їхнього захисту», – наголошував Демосфен у промові «Проти Мідія про ляпас». Усі судові справи за формою процесу підрозділялися взагалі на два різновиди – графе та діке – державні та приватні.

Юрисдикційний процес складався з кількох стадій:

1) **Порушення справи** – відбувалося за письмовою скаргою до відповідного магістрату. Якщо позивач та відповідач перебували у громадянстві різних держав, і між цими державами не було укладено ніякого спеціального договору, як, наприклад, між Ольвією та Мілетом (невдовзі після 331 р. до н.е.), то за принципом, розповсюдженим у грецькому світі, судочинство повинно було відбуватися в полісі відповідача. При поданні скарги та порушенні приватної справи стягувалася пританея – судове мито, що сплачувалося обома сторонами (позивачем та відповідачем). Сторона, яка програла процес, мусила повернути суму мита стороні-переможниці. У державних процесах символічне судове мито, яке називалося парастасія, сплачувалося лише позивачем. Іноді з нього могла стягуватися пританея, але тільки у тому випадку, коли за законом позивач мав отримати частину штрафу, що стягувався із засудженого, або частину його конфіскованого майна.

2) Проклесія – заклик до відповідача з'явитися у визначений день до магістрату, в компетенції якого знаходився розгляд справи. Цей виклик здійснювався на вулиці чи площі у присутності клетерів – понятих, які у випадку неприбуття відповідача до суду мали свідчити про те, що заклик було здійснено. В такому разі судочинство могло відбуватися й без присутності обвинуваченого (відповідача), звичайно не на його користь. Інколи до обвинуваченого міг бути застосований попередній арешт. При цьому в певних випадках його могли звільнити під грошову заставу, яка вносилася поручителями.

3) Анакрісія – попереднє слідство. На початку позивач оголошував своє бажання передати справу на розгляд суду діетета, або ж безпосередньо до суду присяжних. В останньому випадку обидві сторони мали підтвердити свої свідчення спеціальною присягою – діомосією чи антомосією. Обидві сторони повинні були надати докази своєї правоти: закони, усілякі документи, показання свідків, свідчення лікарів, свідчення рабів, отримані під час катування, клятви тощо.

Як свідки могли виступати лише вільні особи – громадяни чи іноземці. Не могли давати свідчення жінки, неповнолітні та близькі родичі сторін.

Свідчення давалися голові суду і за його наказом одразу ж занотовувалися. Іноді, за наявності поважних причин, свідчення могли надсилатися вже у записаному вигляді через довірених осіб. Особисті свідчення називалися мартіріями, письмові свідчення відсутніх, автентичність яких обов'язково повинна була підтверджуватися спеціальними свідками, іменувалися екмартіріями. Свідчення рабів обов'язково повинні бути одержані за допомогою катування (биття бичами із щетини, заливання оцту в ніздрі, підвішування на мотузках тощо). Одна сторона мала право вимагати від іншої рабів на катування або пропонувати своїх. Відмова при цьому була не вигідною, оскільки могла бути використана противною стороною як доказ страху і невпевненості у правоті. Прикладом може служити описана Ісократом у його Трапезитській промові справа боспорського громадянина Сопеїда (IV ст. до н.е.), у якій позивач звинувачує відповідача у переховуванні раба-свідка. Катування раба здійснювалося в присутності обох сторін. Свідчення допитуваних заносилися до протоколу.

Після закінчення попереднього слідства всі документи, свідчення та інші докази складалися до окремих для кожної сторони мідних чи глиняних посудин – ехін – і одразу ж опечатувалися. З цього моменту сторони вже не могли додавати докази і під час судового розгляду посилатися на документи, які не знаходилися в їхніх ехінах.

4) Судочинство – безпосередня діяльність суду по здійсненню правосуддя. День засідання суду призначався після закінчення попереднього слідства та повідомлявся за кілька днів наперед. Засідання розпочиналося з принесення жертв та молитви. Викликалися сторони. Секретар зачитував скаргу позивача та виправдання відповідача, після чого сторони виголошували свої промови. Перше слово надавалося позивачеві. Відповідач же повинен був висунути аргументи на свою користь, які заперечували свідчення пошукувачів у

єдиній промові. У більшості процесів для виголошення промов призначався певний час, який контролювався за допомогою водяного годинника – клепсидри, за якою наглядав спеціальний службовець. Обом сторонам надавалося порівну часу, але конкретна тривалість його визначалася залежно від обсягу та важливості кожної окремої справи. На час читання законів, заслуховування свідчень, зачитування інших документів клепсидру зупиняли. Інколи, щоб показати свою впевненість у правоті справи, оратори пропонували противнику говорити додатково у час, наданий для їх власної промови, але це, звісно, був лише риторичний прийом.

Незважаючи на те, що згідно з законом вимагалось, щоб кожен громадянин сам вів свою справу, на практиці обидві сторони часто запрошували захисників. У такому випадку сам позивач або відповідач виголошували лише короткий вступ. Нерідко позивач чи відповідач особисто виголошували завчені на пам'ять промови, наперед складені досвідченими ораторами. Під час промови оратори мали у своєму розпорядженні всі представлені підчас попереднього слідства документи та зафіксовані письмово свідчення, які у разі необхідності просили зачитати секретаря. Вони могли також звертатися до свідків, які мали бути присутніми у суді та підтверджувати свідчення, дані під час попереднього слідства.

Після закінчення судового розгляду відбувалося таємне голосування суддів без попередньої наради їх між собою шляхом закритої подачі голосів. Для виправдання підсудного судді кидали до спеціально призначеної для цього посудини білі або цілі камінці, для засудження – чорні або просвердлені. При голосуванні у найважливіших державних справах процедура здійснювалася за допомогою псефів – спеціальних бронзових жетонів. Відповідно до результату голосування головою суду оголошувалося рішення. При рівній кількості голосів відповідач вважався виправданим. При розгляді державних справ позивач, якщо він не отримав навіть 1/5 частини від загальної кількості голосів, мусив сплатити значний штраф та втрачав на майбутнє право виступати з подібними позовами. Якщо ж розглядалася приватна справа, позивач у подібному випадку сплачував епобелію – грошову компенсацію на користь відповідача.

Відносно наслідків проголошеного вироку всі процеси поділялися на дві категорії: “цінімі” та “нецінімі”. Цініними вважалися такі процеси, у котрих покарання визначалося власне судом (або тому, що його вид та розмір не передбачався законом, або тому, що суддям надавалася можливість вибрати одне з двох покарань чи самостійно визначити розміри штрафу). У такому разі після першого подання голосів, якщо вердикт був обвинувальний, здійснювалося додаткове голосування відносно міри покарання. У цьому випадку судді мали право радитися між собою. Міра покарання могла пропонуватися як позивачем, зазвичай, у своїй письмовій скарзі, так і відповідачем. При цьому відповідачеві не вигідно було пропонувати застосування по відношенню до себе надто малого покарання, бо в такому разі судді могли схилитися на бік покарання, яке пропонував позивач. Нецінімі процеси – ті, у яких міра покарання передбачалося діючими законами та

постановами, а у приватних справах відносно змісту судового рішення існувала попередня домовленість між сторонами.

5) Стадія виконання судового рішення (вироку). Виконання смертного вироку (наприклад, за вбивство) здійснювалося негайно, зазвичай родичами вбитого або членами його філи. Здійснення судових рішень у цивільних справах покладалося на магістратів. До нашого часу не збереглося пам'яток права держав Північного Причорномор'я, які б містили відповідні норми, але відомі джерела подібного змісту, що походять з інших грецьких полісів. Так, за делоським законом (бл. 250 р. до н.е.) у випадку накладення штрафу „агораноми повинні стягнути необхідну суму грошей протягом 10 днів, починаючи з дня винесення вироку, і звільняються від необхідності давати в цьому звіт. Якщо вони не в змозі будуть виконати це, вони, давши в тім присягу, передадуть винного та його майно в розпорядження того, хто здійснив донос; виклавши всю справу на дерев'яній дошці, вони передадуть її до архіву ради...”.

Отже, процесуальне право в античних державах Північного Причорномор'я також досягло значного рівня розвитку, задовольняло тогочасні суспільні потреби і відповідало ступеню розвитку державності.

* * *

Право не виникає спонтанно. Воно виступає продуктом розвитку суспільства, що досягло певного щаблю свого розвитку, є достатньо цивілізованим для того щоб виробити норми, які б регулювали певні сфери суспільних відносин. Вже в другій половині I тис. до н.е. – у перших сторіччях нашої ери можемо констатувати наявність у державах Північного Причорномор'я достатньо розвинених, складних та розгалужених систем права. Попри певну примітивність правових відносин, рівень розвитку державних органів відповідав рівню економіко-правового розвитку суспільства.

Нині ми стоїмо на фундаменті, закладеному попередніми поколіннями, і з досягнутих висот розуміємо: його спорудження коштувало нашим попередникам довгих і болісних зусиль. Ми – спадкоємці цього правового надбання, яке переходило з одних рук до інших стільки разів, що майже зітерлася пам'ять про тих, хто заклав його основи. Незважаючи на певну недосконалість правових інститутів та норм давніх народів, що проживали на території сучасної України, все ж варто звернути пильну увагу й на цей період генезису права. Це дасть нам можливість використати досвід минулого у сучасній правотворчій, правозастосувальній та правоохоронній діяльності і сподіватися на те, що ми уникнемо багатьох помилок, яких припускалися наші пращури багато сторіч тому.

ОСНОВНІ ПАМ'ЯТКИ ПРАВА

Афінський декрет про відправлення колонії до Бреї 446/438 рр. до н.е. (за В.П. Яйленком)

А.

Рада (?), до якої (бажаючи вирушити до колонії) з'явиться або запишеться (до складу колоністів), нехай включає (до складу колоністів). Якщо ж включить, то нехай вносить заставу той, що з'явився або записався. Нехай колоністи забезпечать собі телиць; здійснювати принесення жертви для отримання сприятливих ознак з приводу (відправлення) колонії в таких розмірах, які вони визнають потрібними. Обрати геоніомів в кількості десяти осіб, по одному від філи; нехай вони розподілять землю. Демокліду як автократу упорядкувати колонію якнайкраще. Обумовлену (кількість) священних ділянок залишити як є й інших не відкривати. Надсилати на Великі Панафінеї корову та паноплію, а на Діонісії – фаллос. Якщо хто-небудь піде війною на землю колоністів, нехай міста допомагають одне одному якомога швидше згідно з договорами, які були складені під час секретарства такого-то стосовно міст прифракійського регіону. Написати це на стеллі і поставити в місті; колоністам виготовити стелу за свій рахунок. Якщо ж хто-небудь поставить на голосування що-небудь, що суперечить записаному на стеллі, або який-небудь оратор буде публічно виступати (проти цього) або почне закликати до скасування чи порушення якогось з пунктів цих постанов, то нехай будуть позбавлені громадянських прав і він сам, і його діти, а майно конфісковано і десята частина (присвячена) богині, якщо тільки самі колоністи не ... відчують нужду. Тим воїнам, які запишуться в число додаткових переселенців, після прибуття до Афін на протязі тридцяти днів оселитися в Бреї. Вивести колонію протягом тридцяти днів; Есхіну, який супроводжує (колоністів), видати відповідні кошти.

В (бокова сторона).

Фантокл запропонував: нехай стосовно колонії в Брею буде так, як запропонував Демоклід. Фантоклу викласти (це питання) на булі в пританію філи Ерехтиїди в перше засідання. Відправити в Брею колоністів з числа фетів та зевгітів.

Ольвійський закон про грошовий обіг та валютні операції

Поч. IV ст. до н.е.

(за П.О. Каришковським)

Въезжать в Борисфен (дозволено) всякому желающему на следующих (условиях). Совет и народ постановили по предложению Каноба, сына Трасидоманта: (1) разрешается ввоз и вывоз всякого чеканного золота и чеканного серебра; (2) всякий желающий продать или купить чеканное золото или чеканное серебро должен продавать и покупать на камне в экклесиастерии; кто же продаст или купит в другом месте подвергается конфискации: продавец – продаваемого серебра, а покупатель – цены, за которую купил; (3) продавать же и покупать все на городские деньги, на медь и серебро ольвиопольское; кто же продаст или купит на другие (деньги), будет лишен: продавец – того, что продаст, а покупатель – цены, за которую купит; взыскивать будут с нарушивших в чем-либо это постановление те, которые возьмут на откуп штрафы с нарушителей закона, преследуя их судебным порядком; (4) золото продавать и покупать по восьми с половиной статов за статов кизикский, не дешевле и не дороже, а всякое другое чеканное золото и чеканное серебро покупать (так), как убедят друг друга; (5) пошлины никакой не взыскивать ни за чеканное золото, ни за чеканное серебро, ни с продавца, ни с покупателя. (Нижнюю часть плиты не найдено).

Афінський декрет про торгівлю хлібом з Боспорським царством

347 р. до н.е.

(переклад з давньогрецької С.О. Жебельова)

...О том деле, о котором дали поручение (боспорские правители) Спарток и Перисад и о котором докладывают явившиеся от них послы, дать такой ответ: афинский народ хвалит Спартока и Перисада за то, что они хорошие мужи и изъявляют готовность позаботиться об отправке хлеба афинскому народу, подобно тому, как заботился их отец, и ревностно служить во всем, в чем нуждается (афинский) народ, и пусть послы объявят Спартоку и Перисаду, что, поступая так, они ни в чем не встретят отказа со стороны афинского народа. Так как Спарток и Перисад предоставляют афинянам те же привилегии, какие предоставили Сатир и Левкон, то пусть и Спарток и Перисад имеют те же привилегии, какие (афинский) народ даровал Сатиру и Левкону... Об уплате сыновьям Левкона долга (доложить в народном собрании)... Удовлетворить просьбу Спартока и Перисада о предоставлении им судовой команды...

Присяга громадян Херсонесу
Кінець IV – початок III ст. до н.е.
(переклад з давньогрецької В.В. Латишева)

Клянусь Зевсом, Геєй, Гелиосом, Девєю,
богами и богинями олимпийскими,
героями, владеющими городом, территорией
и укрепленными пунктами херсонесцев.
Я буду единомышлен о спасении
и свободе государства и граждан
и не предам Херсонеса,
Керкинитиды, Прекрасной гавани
и прочих укрепленных пунктов и из остальной
территории, которою херсонесцы управляют
или управляли, ничего никому,
ни эллину, ни варвару, но буду оберегать
все это для херсонесского народа.
Я не буду ниспровергать демократического строя
и не дозволю этого предающему
и ниспровергающему и не утаю этого,
но доведу до сведения государственных должностных лиц.
Я буду врагом замышляющему
и предающему или отторгающему
Херсонес, или Керкинитиду, или
Прекрасную гавань, или укрепленные пункты
и территорию херсонесцев.
Я буду служить народу и советовать ему
наилучшее и наиболее справедливое для государства и граждан.
Я буду охранять для народа Састер
и не буду разглашать ничего из сокровенного
ни эллину, ни варвару, что должно
принести вред государству.
Я не буду давать или принимать дара
во вред государству и гражданам.
Я не буду замышлять никакого несправедливого дела
против кого-либо из граждан, не отпавших,
и не дозволю этого и не утаю,
но доведу до сведения
и на суде подам голос по законам.
Я не буду составлять заговора
ни против херсонесской общины,
ни против кого-либо из граждан,
кто не объявлен врагом народа.
Если я вступил с кем-нибудь в заговор
или связан какой-либо клятвою,

или заклятием, то мне, нарушившему это,
и тому, что мне принадлежит,
да будет лучше, соблюдающему – противоположное.
Если я узнаю о каком-либо заговоре,
существующем или зарождающемся, я доведу
об этом до сведения должностных лиц.
Хлеб, свозимый с равнины, я не буду
ни продавать ни вывозить с равнины в какое-либо
иное место, но только в Херсонес.
Зевс, Гея, Гелиос, Дева, божества олимпийские!
Пребывающему во всем этом да будет благо мне самому
и потомству и тому, что мне принадлежит,
не пребывающему же да будет злое и мне самому
и потомству и тому, что мне принадлежит,
и пусть ни земля, ни море не приносят мне плода,
пусть женщины не разрешаются от бремени
благополучно.

Фрагмент закону про повернення політичних вигнанців.

Херсонес. Поч. III ст. до н.е.

(Переклад з давньогрецької Е.І. Соломонік)

...обрати відкритим голосуванням (*можливо*, комісію з певної кількості чоловік)... Нехай будуть принесені в жертву самці та самки дрібної худоби... (*або* – нехай діти...). Вигнанці нехай одержать назад будинок (будинки) (*або* – нехай продики) протягом 10 днів... повернути узятє майно... кожен (місяць?)... нехай протягом п'ятдесяти днів (буде прийняте відповідне судове рішення)...

Почесний декрет на честь херсонеського історика Сіріска.

Др. пол. III ст. до н.е.

(Переклад з давньогрецької В. В. Латишева)

Гераклид, сын Парменонта, предложил: поскольку Сириск, сын Гераклида, явления Девы, трудолюбиво описав, прочитал, и про отношения к царям Боспора рассказал, и бывшие дружеские отношения с городами исследовал согласно достоинству народа, — то дабы он получил достойные почести, да постановит совет и народ похвалить его за то, и симмномам увенчать его золотым венком в Дионисии, в 21 день и быть провозглашению: «Народ венчает Сириска, сына Гераклида, за то, что он описал явления Девы и бывшие дружеские отношения с городами и царями исследовал правдиво и согласно с достоинством государства. Написать симмномам на каменной плите народное постановление и выставить в притворе храма Девы: понесенный же расход выдать согласно решению казначею священным сумм. Это решено советом и народом месяца (.....) в десятый день (.....).

Договір між Ольвією та Мілетом про ісополітію.

Бл. 331 р. до н. е.

(Переклад з давньогрецької С.О. Жебельова)

Ниже следуют отеческие установления для ольвиополитов и для милетян. Милетянин в городе Ольвии приносит жертвы, как ольвиополит, на тех же самых алтарях и имеет доступ в те же самые святилища, на тех же основаниях, что и ольвиополиты. Милетяне пользуются ателиями на тех же основаниях, как они пользовались и ранее. Если милетянин желает отправлять (в Ольвии) государственные должности, ему надлежит обратиться в Совет; когда он будет зарегистрирован, он может отправлять эти должности и (тогда) должен, наряду с прочими (ольвийскими) гражданами, платить подати и пр. он имеет право на проедрию, принимать участие в состязаниях, возносить молитвы в поминальные дни на тех же основаниях, как он делает это в Милете. Если у милетянина будет тяжба в Ольвии, он должен иметь доступ к суду, и его дело должно разбираться в пятидневный срок в том отделении суда, которому подведомственны дела между гражданами.

Все милетяне должны пользоваться ателиями, за исключением тех, которые имеют право гражданства в другом городе, участвуют в его правительстве и в его судебных установлениях. Точно так же и ольвиополиты должны в Милете пользоваться ателиями, и вообще они имеют в Милете таким же образом те права, какие милетяне имеют в городе Ольвии.

Рескрипти боспорського царя Аспурга до горгіпіян.

14/15 рр. н.е.

(Переклад з давньогрецької Т.В. Блаватської)

Горгипияне воздвигли Зевсу Спасителю.

А. Царь Аспург, друг римлян, Панталеонту и Феангелу желает здравствовать. Будучи благосклонно расположен к городу горгипиян и желая воздать им по справедливости, поскольку они проявили себя во многих делах благорасположенными ко мне, особенно когда соблюли себя в полной безмятежности во время путешествия моего к императору Августу, я определяю сообразно данным мною распоряжениям, что на будущее время правила родственного наследования останутся у них неизменяемыми согласно наследственному закону Евпатора. Итак, оплатив опубликование, сделайте это постановление для всех известным сообразно нашему решению. Будьте здоровы. 312 года, месяца Дайсия 20-го дня.

В. Царь Аспург, друг римлян, Панталеонту и Феангелу желает здравствовать. Так как горгипиянам (друзьям моим) я дал освобождение от (уплачиваемых) с вина, пшеницы и (ячменя) одной одиннадцатой, с проса же (одной двадцатой?, то решил написать) Вам с тем, чтобы Вы устроили согласно (моему решению). Будьте здоровы. 312 года, месяца Даисия...

**Почесний декрет на честь послів, направлених метрополією
Херсонесу Гераклеєю до Риму до імператора Антоніна Пія
з проханням про допомогу.**

Херсонес. Середина II ст. н.е.

(Переклад з давньогрецької В. В. Латишева.)

С добрым счастьем!

Проздри херсонесцев, что в Таврике, предложили: поскольку благочестивейшие отцы гераклеоты с родственным сочувствием оказали попечение о нашем спасении, приложив всякое старание и всю истинную любовь, послали к богу нашему и владыке императору Титу Элию Адриану Антонину посольство просить за нас, ни в чем не оказав небрежения, и божественные ответы и благосклонно данные благодеяния удостоили сделать известными через достославнейших мужей: Гераклида, сына Менесфея, и Прокла, сына Мемнона, дабы добропорядочность их стала очевидной, — мы всенародно признали должным воздать (им) приличествующие воздаяния. Посему да постановит совет и народ восхвалить за это прародительский наш великий город и первый (...).

**Декрет на честь імператора Марка Аврелія, прокуратора провінції Нижня
Мьозія Тита Аврелія Кальпурніана Аполлоніда та його дружини Аврелії
Пауліни.**

Херсонес. 174 р. н.е.

(Переклад з давньогрецької В.П. Яйленка)

(Поскольку) пребывание у нас – ко счастливой судьбе, почтить его всем составом народного собрания, для чего собратся первым гражданам, демосу и остальному населению. Громко просить его (Аполлониды) – всецело радостным кликом и сообща торжественно провозгласить гражданином, булевтом и проедром; и всякий другой (принятой) у нас почестью по заслугам воздать в ответ за благодеяние, как надлежит. Посему постановлено советом и народом. Прежде всего восхвалить императора за то, что прислал такого прокуратора – спасителя прекраснейшего края, опоры провинции; также превосходно почтить его (императора), так удостоверив, (что) к благу нашего города он прислал такого вождя мира у нас. Затем и самого Т(ита) Аврелия Кальпурниана Аполлониды восхвалить и почтить всякой почестью — чтоб и изображение поставить и статуи, и чтоб быть на будущие времена извещению через глашатая о – к нам благосклонности. Представить ему проксении, гражданские права, (право) вплывать и отплывать в мирное время и военное, неприкосновенно (и) без заключения договора – самому, потомкам и имуществу его. И быть ему булевтом, голосовать вместе с проедрами изначальных херсонеситов, участвовать во всех тех делах в городе, в которых участвуют и первые из херсонесских граждан. Данное постановление вырезать на белокаменной стеле и поставить на виднейшем месте города. Это постановление советом (и) народом в 198 году царствования Девы, при жреце Ульпии Вакхии, в первый

день месяца Евклея (март), при секретаре совета Т. Фл. Аттиане. Скрепили печатью в первом (ряду): богиня царица Дева, Ульпии Вакхии жрец, Темист, сын Стратона, первый архонт, Аристон, сын Теагена, Аполлонид, сын Гиерона, Стратокл, сын Стратофила, Писон, сын Гая, Келериан, сын Стратофила, Филомуз, сын Филомуза, Хрест, сын Папия, Кирений, сын Лисимаха, Антипатр, сын Антипатра, Аттин, сын Патра, Валерий Приман, Т. Фл. Аристон, потомок Понтика, Аполлоний, сын Аполлония, Арестион, сын Теагена. Второй (ряд): Фл. Насон, второй архонт, Демотел, сын Демотела, Аттин, сын Евридама. Третий (ряд): Блий Писон, третий архонт, Аттин, с... Аристона, первый продик, Евридам, сын Диогена. Флавий Парфенокл номофилак подписал и секретарь совета.

... народа будучи ... собрано (снаряжено) у нас ... как подобает. Посему постановлено советом и народом восхвалить за все то Аврелию Паулину, жену благодетеля города Т. Аврелия Кальпурниана Аполлонида, увенчать (ее) золотым венком от совета и народного собрания, и объявить на заключительных всеобщих празднествах благодарность народа. Предоставить ей проксении, гражданские права, (право) вливаться и выплывать в мирное время и военное, неприкосновенно и без заключения договора — ей самой и ее имуществу, участие во всем том, что и херсонеситам надлежит. Это постановление вырезать на белокаменной стеле и поставить на виднейшем месте города. Постановлено советом, народом в 198 году царствования Девы, при жреце Ульпии Вакхии, в первый день месяца Евклея (март), при секретаре совета Т. Фл. Аттине.

**Договір царя Понтійської держави Фарнака
з херсонеською громадянською общиною.**

179 р. н. е.

(Переклад з давньогрецької В.В. Латишева.)

(...) но будем содействовать охране его царства по мере возможности, пока он останется верен дружбе с нами и будет соблюдать дружбу с римлянами, ничего не предпринимая против них. Соблюдающим клятву да будет нам благо, преступающему же — обратное. Клятва эта совершена месяца Гераклия (июнь?) в пятнадцатый день при царе Аполлодоре, сыне Герогита, и секретаре Геродоте, сыне Геродота.

Клятва, которой поклялся царь Фарнак, когда явились к нему послы Матрий и Гераклий:

Клянусь Зевсом, Землей и Солнцем, всеми богами олимпийскими и богинями: я всегда буду другом херсонесцам и, если соседние варвары выступят походом на Херсонес или на подвластную херсонесцам страну, или будут обижать херсонесцев, и они призовут меня, буду помогать им, поскольку будет у меня время, и не замыслю зла против херсонесцев никоим образом, и не пойду походом на Херсонес, не подниму оружия против херсонесцев и не совершу против херсонесцев ничего такого, что могло бы повредить народу херсонесскому, но буду содействовать охране его демократии по мере возможности, пока они останутся верными дружбе со мною, поклявшись той же

самой клятвой, будут соблюдать дружбу с римлянами и ничего не будут предпринимать против них. Соблюдающему клятву да будет мне благо, преступающему же – обратное.

Клятва эта совершена в сто Пятьдесят седьмом году, месяца Даисия, как считает царь Фарнак.

**Переписка намісника римської провінції Нижня Мьозія
з властями Херсонесу та начальниками херсонеського гарнізону
римських військ з приводу проституційної податі.**

Херсонес. Кінець II ст. н.е.

(Переклад з давньогрецької та латини В.В. Латишева
з уточненнями Е.І. Соломонік)

Лист херсонеситів наміснику Нижньої Мьозії: (Раньше мы), доверяя (царским рескриптам), памятным запискам консуляров и судебным решениям трибунов (относительно ...) проституционной подати, считали себя вправе иметь полную уверенность, (принимая в соображение, что всё) касающееся наших гражданских прав, утвердил (божественный ... рескрипт?) царствующих и обезопасило решение произведших суд с тем, чтобы наши права ... ни в чем (не нарушались к общему вреду). Когда же нынешние (наши гарнизонные начальники) нарушают столь прочные установления, (не только) совершая некоторые несправедливые и насильственные поступки в том, что им воспрещается, но и (осмелившись) через (прошение) заявить тебе (свое несправедливое) требование, мы сделали тебе, благодетелю (нашему донесение, прося подтвердить) нам прочность дарованных и присужденных (нам прав ...); отстрочку же донесения на обижающих нас никакую (невозможно было сделать ради того, чтобы) твоим человеколюбием были остановлены с самого начала (стремящиеся) к новшествам. (А для того, чтобы легче было) производство расследования по этому делу изначала и ..., мы предъявили тебе наше прошение к царям и предпослали (копию?) полезного нам рескрипта, памяти (консуляров и решение) трибуна, поскольку (дело) получило от даровавших (царей) такое направление, будучи передано трибуну, получившему приказ постановить о нем судебное решение. (Ввиду этого надеемся мы, что ты), став (нашим) покровителем, охранишь (установленное) с такой ... и осмотрительностью, (чтобы оно имело силу) в местах, подлежащих этой подати, и благорассудительно примешь (представляемое тебе) прошение, необходимое которого нет ничего для людей, понимающих (пользу) благоразумной жизни и стремящихся сохранить благоприличие (нравов).

Лист намісника Нижньої Мьозії херсонеситам: То, что я послал Атилию Приммиану (относительно проституционной) подати, я приказал поместить ниже [на камне – О.Г.], заботясь о том, чтобы ни вы не были удручаемы вопреки узаконениям, (ни служащие) не преступали предписанного предела.

Лист намісника Нижньої Мьозії до Атілія Приміана, трибуна легіону, командуючого херсонеською вексилляцією римських військ: (В чем заключаются обязанности солдат), состоящих в херсонесской вексилляции, относительно

проституционной подати, (покажет тебе прилагаемая) копия решения Аррия Алкивиада, тогдашнего трибуна, командовавшего той же вексилляцией, (чтобы солдаты не совершали ничего вопреки) как воззрению его, так и явно определенной части, (относящейся?) к суду. И поскольку не может казаться, чтобы тот же Алкивиад на будущее (?) время по собственному воле принял (намерение?) повысить размер подати, так как он свое решение (в судебной форме ... уже) раньше произнес, предложил и во все годы вносил подать в казначейство в установленном размере, то (нет) сомнений, (что такой) размер (подати необходимо) сохранять и удерживать и согласно дисциплине. Позаботься о том, чтобы копия его решения, написанная разборчивым почерком, была выставлена возле [лупанария – О.Г.], где она могла бы правильно читаться с ровного места.

Лист намісника Нижньої Мьозії Валерія Максима, центуріона вексилляції: Что я написал Атилию Примиану трибуну (... о записке) сослуживцев, которую тот же трибун (прислал мне) относительно (проституционной) подати, (я приложил здесь и приказываю тебе во всем действовать) согласно форме решения, высказанного тогдашним трибуном Аррием Алкивиадом, (чтобы они не осмеливались) ничего совершать вопреки дисциплине или с нарушением прав или обидою местных жителей.

Лист намісника Нижньої Мьозії до Атілія Приміана та Валерія Максима: Что я написал в ответ на декрет херсонесцев (с жалобой? На солдат), я приказал приложить здесь и вновь напоминаю – смотрите, чтобы они под предлогом (... не увеличивали размера подати), уже раньше принятого и утвержденного в ущерб вашему авторитету, не беспокоили (граждан) и не пытались вводить какие-либо новшества.

(Поставлено?) при архонтах с Марком Аврелием Басилидианом Александром во главе.

(Послами были? Тит) Флавий Аристон и Валерий Герман.

Рескрипт римського імператора про звільнення громадян Тіри від мита

Тіра. 201 р. н.е.

(переклад з латини В.В. Латишева)

Копія листа до Тертулла: [Мы послали тебе письмо, адресованное Гераклиту, из которого ты узнаешь сделанное нами постановление относительно свободы от пошлин, которую присваивают себе тиряне. Хотя мы обыкновенно допускаем ее не иначе, как по обсуждении оснований этой привилегии и по рассмотрении происхождения свободы от пошлин], но в данном случае мы со справедливой снисходительностью сохранили то, что казалось давно вошедшим в употребление на каком бы то ни было основании, как для того, чтобы не лишить их давнишнего обычая, так и для того, чтобы впоследствии постановления о принятии тех или других лиц в число граждан были представляемы на благоусмотрение сиятельнейшего правителя провинции.

Копія листа до Геракліта: Несмотря на то, что гражданская община тирян не объясняет происхождения данной ей льготы, и что присвоенное неправильно или произвольно не может быть подтверждено давностью времени, однако же, принимая во внимание грамоты родителя нашего, блаженной памяти Антонина, а также и братьев императоров и почтеннейшего правителя Антония Гибера, мы, что касается до самих тирян и тех, которые приняты ими в число граждан по их законам, не желаем никакого изменения прежнего обычая. Посему право на привилегию, на каком бы то ни было основании испрошенное или приобретенное, пусть остается за ними и относительно предметов торговли, с тем, однако же, чтобы они помнили о необходимости заявлять их подлежащим властям по прежнему обычаю, для различения товаров, подлежащих оплате пошлиной. Но так как доходы Иллирика не должны уменьшаться вследствие происков, то да будет им известно, что те, которые будут впоследствии принимаемы в число граждан, только в таком случае будут иметь право пользоваться свободою от пошлин, если сиятельный легат и друг наш особым декретом объявит их достойными права гражданства. Мы полагаем, что если они не будут неблагодарными, то оценят всю величину и важность оказанной им милости, так как мы, не входя в рассмотрение происхождения их льготы, повелели признавать их достойными чести гражданами.

Лист Тертулла: Овиний Тертулл властям, Совету и Народу тирян желает здравствовать. Копию благоговейно чтимых посланий, присланных мне от владык наших, непобедимых и благополучнейших императоров, я предпослал моему настоящему письму, дабы вы, узнав божественные к вам щедроты, благодарили их высокую судьбу. Желая вам здравия и благополучия на многие лета. Дано в 13-й день до Мартовских календ, Линэона 8-го дня. Поставлено в консульство Мукиана и Фабиана, в 145 году, в архонтство П. Элия Кальпурния.

ПРАВИТЕЛІ БОСПОРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

(438/7 р. до н.е. - 335 р. н.е.)

(за Е. Бікерманом)

Спарток I	438/7 – 433/2
Селевк (разом із Сатиром I)	433/2 – 393/2
Сатир I (один)	393/2 – 389/8
Левкон I (з Горгіппом)	389/8 – 349/8
Спарток II (з Перісадом I)	349/8 – 344/3
Перісад I (один)	344/3 – 311/0
Сатир II (з Прітанієм)	311/0 – 310/9
Прітаній (один)	310/9
Евмел	310/9 – 304/3
Спарток III	304/3 – 284/3
Перісад II	284/3 – бл. 245
Спарток IV	бл. 245 – 240
Левкон II	240 – 220
Гігієн	220 – 200
Спарток V	200 – 180
Перісад III	180 – 150
Перісад IV	150 – 125
Перісад V	125 – 109
Мітрідат VI Понтійський (Євпатор)	107 – 63
Фарнак	63 – 47
Асандер	бл. 47 – 17
Динамія	17 – 16
Скрибоній	15 (?)
Полемон	14 – 8
Динамія	8 р. до н.е. – 7/8 р. н.е.
Невідомий правитель	8/9 – 9/10
Аспург	10/11 – 37/8
Гепепірія (вдова Аспурга)	37/8 – 39
Мітрідат (деякий час спільно з Гепепірією)	
Котій I	39 – 44/5
Рескупорій	44/5–67 (можливо, повалений у 62 р.)
Савромат I	68/9 – 90
Котій II	93/4 – 123/4
Реметалк	123/4 – 132/3
Т. Юлій Євпатор	131/2 – 153/4
Савромат II	153/4 – 173 (?)
Рескупорій	173/4 – 210/11
Котій III	210/11 – 226/7
Савромат III	227/8 – 233/4
Рескупорій II	229/30 – 231/2
Фарсан	233/4
Інтімей	
Савромат IV	236
Т. Юлій Тиран	275/6 – 278/9
Хедосбій	бл. 280
Фофорс	286/7 – 308/9
Радамсед	308/9 – 318 (?)
Рескупорій	318/9 – 335 (або пізніше)

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Суспільно-державний лад та правові звичаї скіфів найдокладніше були описані у творі “Історія” у дев’яти книгах, автором якого був:
 - а) Геродот;
 - б) Фулідід;
 - в) Цицерон;
 - г) Плутарх;
 - д) Октавіан.

2. Главою скіфського ранньодержавного утворення був:
 - а) князь, який обирався вічем;
 - б) сьогун, що успадковував престол;
 - в) цар, який затверджувався народними зборами;
 - г) вождь, що обирався зборами воїнів;
 - д) імператор, що затверджувався представницьким органом.

3. У період Скіфського царства одним з основних джерел права у скіфів були:
 - а) норми моралі;
 - б) звичаї;
 - в) традиції;
 - г) зобов’язання;
 - д) прецеденти.

4. Обрядом пиття крові із чаші, зробленої з людського черепу у скіфів юридично закріплювалася:
 - а) ініціація молодого воїна як повноправного члена скіфського суспільства;
 - б) договір купівлі-продажу рухомого майна;
 - в) укладення шлюбу;
 - г) укладення договору про мир;
 - д) передача права власності на раба.

5. Скіфське царство було знищено внаслідок експансії:
 - а) готами;
 - б) гунами;
 - в) сарматами;
 - г) хозарами;

- д) варягами.
6. Столицею Малої (Кримської) Скіфії було місто:
а) Неаполь Скіфський;
б) Феодосія;
в) Сімферополь;
г) Севастополь;
д) Ольвія.
7. Облога Ольвії військом Олександра Македонського на чолі з його полководцем Зопіріоном, яка спричинила зміни у суспільстві та мала наслідком укладення міжнародно-правового договору між Ольвійською державою та Мілетом про ісополітію, відбулася у:
а) 514 р. до н.е.;
б) 414 р. до н.е.;
в) 331 р. до н.е.;
г) 120 р. до н.е.;
д) 392 р. н.е.
8. Які соціальні групи були притаманні Скіфській державі?:
а) царська сім'я, військова аристократія, родоплемінна знать, багаті купці, общинники, раби;
б) судновласники, купці, землевласники, власники виробництв і майстерень, вільні землероби, ремісники, торговці, осілі чужоземці, раби;
в) царі з їх оточенням, представники родоплемінної і військової знаті, жреці, чиновники державного апарату, судовласники, власники земельних ділянок, ремісники майстерень, вільні люди, раби;
г) купці, землевласники, господарі виробництв і майстерень, жерці, чиновники державного апарату, іноземці;
д) дворянство, військовослужбовці, духовенство, іноземці.
9. Скіфський філософ, якого давні греки визнавали сьомим (поряд із шістьма грецькими) найвидатнішим мудрецем світу. Товариш афінського законодавця-реформатора Солона:
а) Драконт;
б) Анахарсіс;
в) Діоген;
г) Фалес;
д) Клісфен.
10. Виборні колеги міського управління в античних державах Північного Причорномор'я називалися:
а) міністерства;
б) магістрати;
в) аристократи;

- г) рада міста;
- д) дікастерій.

11. Стадія юрисдикційного процесу, що полягала у заклику до відповідача з'явитися у визначений день до магістрату, в компетенції якого знаходився розгляд справи в античних державах Північного Причорномор'я називалася:
- а) просклесія;
 - б) анакрісія;
 - в) клепсидра;
 - г) ехіна;
 - д) аксиномантія.
12. За формою правління Боспорська держава мала характерні риси:
- а) аристократичної республіки;
 - б) ранньофеодальної держави;
 - в) демократичної республіки;
 - г) греко-варварської монархії елліністичного часу;
 - д) давньосхідної деспотії.
13. Яка впливова посадова особа у Херсонесі була вищим фінансовим магістратом?:
- а) архонт;
 - б) агораном;
 - в) стратег;
 - г) номофілак;
 - д) діойкет.
14. Найважливіші закони в античних державах Північного Причорномор'я створювалися у формі:
- а) проектів;
 - б) указів;
 - в) псефізмів;
 - г) декретів;
 - д) постанов.
15. Боспорська держава виникла на початку V ст. до н.е. внаслідок:
- а) завоювання Північного Причорномор'я готами;
 - б) об'єднання античних міст-держав;
 - в) загарбницької політики Германаріха та об'єднання античних міст-держав;
 - г) агресії понтійського царя Мітрідата Євпатора;
 - д) впливу Римської імперії.
16. Яке місто було столицею Боспорської держави?:

- а) Німфей;
 - б) Горгіппія;
 - в) Феодосія;
 - г) Пантікапей;
 - д) Танаїс.
17. Центром державного апарату, де вирішувались усі питання управління в Боспорському царстві, був:
- а) палац боспорського царя;
 - б) Народні збори;
 - в) Рада міністрів;
 - г) колегія візирів;
 - д) колегія військових вождів.
18. Терміном «ситой» в античних державах Північного Причорномор'я іменувався один із злочинів:
- а) проти особи;
 - б) проти майна;
 - в) проти держави;
 - г) проти сім'ї та моральності;
 - д) проти правосуддя.
19. Римський військовий загін, що розташовувався в Херсонесі у перших століттях н.е., який формувався з військовослужбовців кількох підрозділів і мав певні оперативні завдання називався:
- а) фратрія;
 - б) векциляція;
 - в) центурія;
 - г) філа;
 - д) легіон.
20. За нормою рескрипту боспорського царя Аспурга (14/15 рр. н.е.) горгіппіян було звільнено від сплати податку з виробленого ними вина, пшениці та ячменю, який вони сплачували раніше у розмірі:
- а) половини від загальної кількості виробленого;
 - б) одинадцятій частини від загальної кількості виробленого;
 - в) восьмої частини від загальної кількості виробленого;
 - г) двох третин від загальної кількості виробленого;
 - д) чверті від загальної кількості виробленого.
21. Право набувати у власність землю та іншу нерухомість в античних державах Північного Причорномор'я називалося:
- а) проедрія;
 - б) промантія;
 - в) тимухіом;

- г) ателія;
д) енктісіс.
22. Право на звільнення від усіх прямих податків та мит в античних державах Північного Причорномор'я називалося терміном:
а) ателія;
б) тимухіом;
в) епігамія;
г) енктісіс;
д) проедрія.
23. У присязі херсонеситів (к. IV – поч. III ст. до н.е.) закріплено обов'язок громадян:
а) сплачувати податки;
б) служити у війську;
в) не посягати на демократичний устрій та зберігати територіальну цілісність полісу;
г) нести різноманітні повинності на користь держави;
д) підкорятися наказам посадових осіб.
24. Особи, які здійснили зумисне недозволене вбивство, в античних державах Північного Причорномор'я каралися:
а) грошовим штрафом;
б) вигнанням;
в) смертною карою;
г) ув'язненням;
д) тавруванням.
25. Одним з військових злочинів в античних державах Північного Причорномор'я була:
а) ліпостратія;
б) адікія;
в) псевдоклетея;
г) ксенія;
д) фармакон.
26. Покарання порушників норм, встановлених ольвійським “Законом Каноба” покладалося на:
а) агораномів;
б) ситонів;
в) гімнасіархів;
г) відкупників;
д) номофілаків.

27. “Законом Каноба” визначалася міра покарання для порушників встановлених ним норм у вигляді:
- а) штрафу;
 - б) позбавлення волі;
 - в) конфіскації та штрафу;
 - г) тілесного покарання;
 - д) штрафу та позбавлення прав громадянства.
28. Ольвійським “Законом Каноба” (поч. IV ст. до н.е.) визначався курс обміну на місцеву валюту іноземних монет:
- а) кізікських статерів;
 - б) афінських драхм;
 - в) бронзових ассів;
 - г) бронзових оболів;
 - д) ауреусів царя Фарзоя.
29. Параграфом другим ольвійського “Закону Каноба” (поч. IV ст. до н.е.) визначався єдиний пункт обміну іноземних монет на місцеві, що розташовувався:
- а) на території клеру;
 - б) на камені в еклесіастерії;
 - в) на території хори;
 - г) поблизу теменосу;
 - д) на території ойкопедону.
30. В античних державах Північного Причорномор’я під терміном “епонім” розумівся:
- а) головний стратег;
 - б) повноправний громадянин;
 - в) громадянин, який виконував одну з літургій;
 - г) архонт, іменем якого називався рік його перебування на посаді;
 - д) булевт, що протягом певного терміну головував на засіданнях Ради.
31. Синоїкізм це:
- а) об’єднання в єдиний поліс кількох раніше незалежних громадянських общин;
 - б) одна з форм юрисдикційного процесу;
 - в) різновид договору позики;
 - г) орган полісного самоврядування;
 - д) законодавчий процес в античних державах Північного Причорномор’я.
32. Виборні посадові особи в північнопричорноморських полісах, що стежили за благоустроєм місць торгівлі і всіляко підтримували її порядок, реєстрували приватні договори, призначали ціни на деякі товари і домагалися дотримання законів, які регулювали грошовий обіг:

- а) мнемони;
 - б) стратеги;
 - в) агораноми;
 - г) ситони;
 - д) архонти.
33. Общинний будинок полісу, місце засідання членів міської ради (проєдрів, симмнамонів тощо), які організовували скликання та вели народні збори громадян, підготовлювали, оформляли державні документи, вели переговори, приймали послів в античних державах називався:
- а) мерія;
 - б) дікастерій;
 - в) трапеза;
 - г) терми;
 - д) пританей.
34. Право громадянина певного полісу брати шлюб із «громадянкою» даної держави називалося:
- а) енктісіс;
 - б) полігамія;
 - в) полігінія;
 - г) епігамія;
 - д) тімухіом.
35. Одним з джерел права античних держав Північного Причорномор'я є:
- а) іліонський закон про боротьбу проти тиранії (270 р. до н.е.) ;
 - б) Гортинські закони (серед. V ст. до н.е.) ;
 - в) закон народного трибуна Квінта Клавдія проти заняття сенаторів торгівлею (218 р. до н.е.) ;
 - г) закон Каноба про грошовий обіг (поч. IV ст. до н.е.) ;
 - д) Самоський хлібний закон (II ст. до н.е.).
36. Попередній розгляд народом, Радою полісу, деякими посадовими особами порядку денного Народних зборів в грецьких античних державах називався:
- а) синойкізм;
 - б) пробулевсіс;
 - в) панкратіон;
 - г) булевтерій;
 - д) докімасія.
37. Двосторонній письмовий документ, який фіксував факт передачі кредитором боржникові певної суми грошей або певної кількості речей, скріплений підписами чи печатками кредитора і боржника, а також

підписами свідків в античних державах Північного Причорномор'я називався:

- а) поліграф;
- б) псеф;
- в) хірограф;
- г) пінакіон;
- д) синграфа.

38. Правовий акт певного полісу, яким іноземцю дарувалися права другого громадянства внаслідок того, що ця особа протягом тривалого часу офіційно представляла інтереси даної держави і надавала захист її громадянам у себе на батьківщині називався:

- а) літургія;
- б) тріерархія;
- в) біпатризм;
- г) іппотрофія;
- д) проксенія.

39. Терміном «моіхея» в античних державах Північного Причорномор'я позначався різновид злочину проти:

- а) держави;
- б) сім'ї та моральності;
- в) особи;
- г) власності;
- д) порядку управління.

40. Колегія суддів та приміщення суду в античних державах Північного Причорномор'я позначалися терміном:

- а) ефебія;
- б) ісополітія;
- в) проксенія;
- г) дікастерій;
- д) хейротонія.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артамонов М.И. Общественный строй скифов // Вестник Ленинградского государственного университета. – 1947. – № 9.
2. Блаватская Т.В. Об организации правовой информации в эллинских полисах VI-IV вв. до н.э. // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И.Кадеева (Сб. науч. трудов). – Харьков: АО „Бизнес Информ”, 1997.
3. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII-I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование. – М., 1989.
4. Владимиров А.А. К вопросу о структуре государственного управления Херсонеса Таврического // Античный мир. Материалы научной конференции. – Белгород: Изд-во Белгород. гос. ун-та, 1999.
5. Владимиров А.О. Інститути синедрів в Ольвії та проєдрів у Херсонесі Таврійському в римський період // Археологія. – 2000. – № 3.
6. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.). Монографія. – Харків: Парус, 2006.
7. Гавриленко О.А. Поліс // Юридична енциклопедія. Т.4. Н-П. – К.: Вид-во „Юридична енциклопедія”, 2002.
8. Гавриленко О. А. Лапідарні пам'ятки права античних полісів Північного Причорномор'я в історичних та юридичних дослідженнях другої половини XX – початку XXI ст. // Порівняльно-правові дослідження. Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. – 2005. – № 1.
9. Гавриленко О. А. Основні риси міжнародного права та міжнародно-правові відносини держав північнопонтійського регіону античного часу // Право і безпека. – 2006. – № 1.
10. Гавриленко О. А. Правове регулювання стягнення податків та неподаткових платежів в античних державах Північного Причорномор'я // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2003. – № 22.
11. Гавриленко О. А. Правові основи валютного регулювання в Ольвійській державі на початку IV ст. до н.е. // Держава і право. Зб. наук. праць (Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України). – 2002. – № 17.
12. Геродот. История в девяти книгах / Пер. Г.А. Стратановского. – Л.: Наука, 1972.
13. Гончаренко В.Д. Держава скіфів // Історія держави і права України. Академічний курс : у 2 т. Т. 1. – К. : Ін Юре, 2000.

14. Грантовский Э.А. Проблемы изучения общественного строя скифов // Вестник древней истории. – 1956. – № 4.
15. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, карти, матеріали / Дмитрієнко М.Ф., Литвин В.М., Томазов В.В., Яковлева Л.В., Ясь О.В. – К.: Либідь, 2000.
16. Дьячков С.В. Римские граждане в Северном Причерноморье // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И. Кадеева (Сб. науч. трудов). – Харьков: АО „Бизнес Информ”, 1997.
17. Жебелев С.А. Херсонесская присяга // Северное Причерноморье: Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953.
18. Захарченко П.П. Історія держави і права України. Підручник. – К.: Атака, 2004.
19. Зубар В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. Навч. посібник. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1999.
20. Історія держави і права України. Академічний курс. У 2-х тт. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. Тт.1, 2. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000.
21. Кадеев В.И. Правовое и социальное положение граждан античного Херсонеса // Проблемы античной культуры. – М.: Наука, 1986.
22. Кадеєв В.І. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н.е. // Український історичний журнал – 1971. – № 9.
23. Каришковський П.Й. Про державний устрій Ольвії // Український історичний журнал. – 1973. – № 2.
24. Корпус боспорских надписей. – М.; Л.: Наука, 1965.
25. Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1966.
26. Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. – СПб.: Тип. В.С.Балашева, 1887.
27. Латышев В.В. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического // Журнал министерства народного просвещения. – 1884. – Июнь.
28. Пащенко О.Ю., Водотика С.Г. З історії правоохоронних органів Півдня України. – Херсон: Айлант, 1999.
29. Рубан В.В. Магістратура агораномів в Ольвії // Археологія. Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 39. – К.: Наук. думка, 1982.
30. Ручинская О.А. Право и общество античных городов Северного и Западного Понта // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И. Кадеева (Сб. науч. трудов). – Харьков: АО „Бизнес Информ”, 1997.
31. Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. – Симферополь: Таврия, 1990.
32. Сон Н.А. Тира римского времени. – К.: Наук. думка, 1993.
33. Страхов М.М. Основні риси державного ладу Боспорського царства // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1999. – № 7, Ч. 2. Державно-правові проблеми Північного Причорномор'я: Історія та сучасність.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень.....	6
Право античних держав Північного Причорномор'я	12
Формування та розвиток античних державно-правових утворень у Північному Причорномор'ї	12
Пам'ятки права.....	14
Основні риси державного права.....	18
Нормативне регулювання цивільно-правових відносин	27
Становлення основ кримінального права.....	35
Основні риси юрисдикційного процесу	38
Основні пам'ятки права (тексти)	42
Правителі Боспорської держави.....	52
Тестові завдання для самоперевірки.....	53
Література	61

Гавриленко Олександр Анатолійович

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЯ ДОБА

Навчальний посібник

Оформлення обкладинки Гавриленко М. О.

Підписано до друку 29.06.2011 р. Формат 60x90/16.
Обсяг 0,9 ум.-друк. арк. Папір офсетний. Друк різнограф.
Наклад 100 прим. Зам. № 111.

Надруковано у центрі оперативної поліграфії ТОВ «Рейтинг».
61022, м. Харків, вул. Сумська, 37. Тел. (057) 700-53-51, 714-34-26,
пров. Соляниківський, 4. Тел. (057) 771-00-92, 771-00-96.